

SORUMLULUK DUYGUSU VE DİNDARLIK: ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR ARAŞTIRMA

SENSE OF RESPONSIBILITY AND RELIGIOSITY: AN EMPIRICAL STUDY ON UNDERGRADUATES

Saffet KARTOPU*

Harun GEÇER**

Hızır HACIKELEŞOĞLU***

Öz

Bu çalışmada, üniversite öğrencilerinin dindarlık eğilimine göre bireysel ve sosyal sorumluluk düzeylerinde herhangi bir farklılaşmanın olup olmadığı incelenmektedir. Sorumluluk kavramının genel olarak iki farklı paradigma üzerine bina edildiği görülmektedir. Birincisi dinî sorumluluğu da içine alacak şekilde anlaşılabilir olan bireysel sorumluluk, ikincisi ise küreselleşen risklere öncelikle dikkat çekmek ve bu risklerin etkisini bireysel ve sosyal anlamda en aza indirmek için projeler geliştirme anlayışı üzerine inşa edilen kurumsal sosyal sorumluluktur. Bireysel sorumluluğun temel çerçevesini 'insan-insan', 'insan-tabiat', 'yaratılan-insan' ilişkilerinin belli bir ahenk içinde işliyor olması şekillendirmektedir. Bu çerçevede ortaya çıkan herhangi bir düzensizlik ihtiva ettiği tüm alanları olumsuz etkileyerek bir kaos meydana getirebilmektedir. Bireysel sorumluluğu besleyen temel unsurlardan biri dinî sorumluluk anlayışıdır. Dinî sorumluluk içerisinde, bireysel ve sosyal anlamda insanla ilişkili tüm unsurların sağlıklı bir şekilde işleyişi, akıllı ve irade sahibi olan kişinin edimlerine bağlanmıştır. Küreselleşen risk faktörü ile ortaya çıkan kurumsal sosyal sorumluluk ise iç içe geçmiş birçok kavram dizini ile açıklanabilecek, bireysel ve toplumsal unsurları içerisinde barındıran bir konudur. Küreselleşmeyle birlikte 'risk' faktörlerinin bireysel ve sosyal anlamda eşitlenmesi bu konuyu önemli hale getirmiştir. Bu bağlamda araştırma, Gümüşhane Üniversitesinde beş ayrı fakültede öğrenimlerine devam eden öğrenciler baz alınarak yapılmış nicel bir çalışmaya dayanmaktadır. Yapılan nicel çalışma, Gümüşhane Üniversitesi öğrencileri örnekleminde, dindarlık eğilimi ve bazı sosyo-demografik değişkenlerin bireysel ve sosyal sorumluluk düzeyleri üzerindeki etkisini ölçmeye yöneliktir. Çalışmada, sonuç olarak 'dindarlık' eğiliminin bireysel ve sosyal sorumluluk düzeyini artırdığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bireysel ve Sosyal Sorumluluk, Dinî Sorumluluk, Kurumsal Sosyal Sorumluluk, Küresel Risk Unsurları.

Abstract

This study investigates whether there is any differentiation in individual and social responsibility of undergraduates according to their religiosity. Concept "responsibility" is seen as built on two different paradigms. First, individual responsibility including religious responsibility, second institutional social responsibility built on approach of developing projects to attract attention firstly to globalized risks and decrease effect of these risks to minimum. Essence of individual responsibility is formed by the fact that "human-human", "human-nature", and "creator-human" relations take place in certain harmony. Any disorder appearing within this framework may affect negatively all fields it includes and cause a chaos. One of essential elements strengthening individual responsibility is approach of religious responsibility. Within religious responsibility, healthy process of all elements related to human in individual and social meaning is linked to acts of a person of intellect and will. Institutional social responsibility appearing after globalized risk factor is a matter that can be explained with many intertwined concept series and includes individual and social elements. With globalisation, 'risk' factors have balanced each other in individual and social meaning and thus this matter has become important. In this context, the study is a quantitative one based on undergraduates at five different faculties of Gumushane University. The quantitative study conducted in Gumushane University undergraduates sample is based on measuring effect of religiosity and some socio-demographic variables on individual and social responsibility. In the study, as a result, it has been found that "religiosity" increases level of individual and social responsibility.

Keywords: Individual and Social Responsibility, Religious Responsibility, Institutional Social Responsibility, Global Risk Elements.

GİRİŞ

Sorumluluk¹ kavramı birçok farklı şekillerde, ahlaki, hukukî, sosyal, müşterek meslekî ya da kişisel sorumluluklar veya görevler, yükümlülükler ve mesuliyetler şeklinde kavramsallaştırılabilecek olan bir kişisel ve sosyal 'iyilik'tir (Sheldon vd., 2018: 64). Sorumluluk kavramı günümüzde bireysel ve toplumsal anlamda birçok unsurla etkileşim içinde çok katmanlı sosyal bir görünüm arz etmektedir. Bireysel-sosyal

* Doç. Dr., KSÜ İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi, El-mek: Saffet333@Yahoo.com

** Arş. Gör., Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi, El-mek: gecerharun@gmail.com

*** Arş. Gör., Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi.

¹ Türk Dil Kurumu sorumluluk kelimesini: "Kişinin kendi davranışlarını veya kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesi, sorum, mesuliyet. Uyulması gereken bir yargıya, bir kural ya da yetkili üstün verdiği buyruğa uyulmaması üzerine suçlu düşme durumu. Kişinin kendi eylemlerini ya da kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesi" şeklinde tanımlamaktadır (TDK).

sorumluluk, toplumların var olan örgütlenme biçimlerinden dinî inanışlarına, üretim-tüketim şekillerinden ürünlerini pazarlama stratejilerine kadar birçok konuyu hem etkilemekte hem de bu konulardan etkilenmektedir. Son yıllarda daha fazla gündeme gelen 'dünyanın küreselleşmesiyle risklerin de küreselleştiği ve bu risklere karşı alınacak önlemlerin aciliyet arz ettiği' düşüncesi bu konuyu önemli hale getirmektedir. Küresel anlamda ortaya çıkan üretim-tüketim davranış kalıpları, iklim değişikliği ve bu değişikliğe bağlı olarak meydana gelen felaketler, ekonomik krizler, savaşlar ve göç gibi birçok konu artık insanoğlunun bireysel-sosyal sorumluluğuyla doğrudan ilintili görünmektedir. Felaketlerin kurumsallaştığı günümüz dünyasında sorumluluğun bireyselliği kadar kurumsallığı da gündeme gelmektedir. Sorumluluk kavramı bu anlamda bireysel sorumluluk ve kurumsal sosyal sorumluluk olmak üzere iki düzlemde ele alınabilir. Bireysel sorumluluk daha çok dini-kültürel temelli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Modern anlamıyla kurumsal sosyal sorumluluk ise 1920'li yılların başında ortaya çıkmıştır. Sorumluluk kavramının bu tarihten itibaren anlam olarak farklılaştığı görülebilir (Aktan & Börü, 2007: 22).

Sorumluluk kelimesi Türkçe sormak fiilinden türetilmiş yeni bir kelime olup (mesuliyet) hukukta², "uyulması gereken bir kurala aykırı davranışın hesabını verme, tazminatla yükümlü tutulma, işlenmiş bir suçun gerektirdiği cezayı çekme" ve daha özel kullanımıyla "alacaklının hakkını elde edebilmesi için el koyacağı mal varlığının hukuki durumu" anlamlarına gelir. Fransızcada *responsabilite*, İngilizcede *liability* veya *responsibility* kelimeleriyle ifade edilen ve klasik fıkıh literatüründe kullanılmayan bu kavram, Batı hukuku düşüncesinin etkisiyle modern hukuk ve fıkıh eserlerinde bir terim olarak yer almıştır. Ehliyete haiz olan kişilerin din, ahlak ve hukukun yüklediği mesuliyetlerden dolayı sorumlu tutulmaları bu alanların asıl kurallarından olup, kişinin mükellefiyetlerinden dolayı sorumlu tutulmaması durumunda kanunlar, kurallar, buyruk ve yasaklar bütün gücünü ve önemini yitirir (Yıldız, 2009: 380). Ancak kişi bu hukuki normları ve cezai müeyyideleri içinde doğduğu topluma mündemice yapısından öğrenir. Çünkü insan belirli bir toplumun içinde doğar. Toplum kişiye kendi normlarını dayatır. Kişi içinde doğduğu toplumun davranış örüntülerini zamanla içselleştirir. Bu normların içselleştirilme sürecinde kişi, diğer kişilere ve varlıklara nasıl muamele edeceğini belli sorumluluklar çerçevesinde öğrenir. Başka bir deyişle normlar sistemi sorumluluk yüküdür. Kişi, sosyalleşme sürecinde bu normlar sistemine tabi olarak sorumlu bir sosyo-kültürel şahsiyet olur (Arslantürk, 2006: 328).

Bireysel sorumluluk, genellikle ahlâki sorumluluk, kişinin özgür iradeye sahip olması, sorumluluk alacak kişinin akli melekelerinin -ki bu dinler için genellikle kişinin mükellef olmasıdır- yeterli derecede olgunlaşması gibi konularla birlikte ele alınmıştır. Ancak, bireysel sorumluluk ahlaki sorumluluktan daha geniş bir kavramdır, çünkü bir kişi hiçbir pratik ahlaki yaptırıma sahip olmayan bir amaç ve görev için bireysel sorumluluk alabilir. Bireysel sorumluluk aynı zamanda sosyal, mesleki, hukuki ve kolektif sorumluluktan da farklıdır, çünkü bunlar temel olarak bireyin merkezde olmadığı yükümlülükleri ifade eder, bireysel sorumluluk ise daha çok kişinin kendi belirlediği tutum ve yükümlükleri ifade ettiği şekliyle kişinin özgür iradesiyle daha yakından ilgilidir. Bir anlamda, insanların sorumlu hissetmelerine yardımcı olmanın yolu onlara özerklik sağlamaktır (Sheldon vd., 2018: 64-72). Bu, ahlaki olarak kişinin kendini sorumlu hissetmesinin önemsiz olduğu anlamına gelmez. Ancak bireye çocukluğundan itibaren sağlanacak olan özgür ahlaki sorumluluk alanlarının var olması, bu sorumluluk duygusunun gelişmesi için gereklidir. Bu yönüyle 'sorumluluk' öncelikli olarak aile içinde gelişmeye başlar. Sosyalleşme kuramları, ebeveynlerin çocuk yetiştirme pratiğinin çocuklara yönelik sonuçları üzerindeki önemine işaret etmektedir. Bu teorilere göre sorumluluk, 'örnek alınarak öğrenilen' bir şey olarak kavramsallaştırılır. Çocuklar ahlaki olarak sorumlu tutum ve davranışlar içinde sosyalleşerek bir anlamda sorumluluklarını öğrenmektedir. Çocuklar için bu ortamın gerçekleşmesi anne-babalarının ahlaki rehberliğine bağlıdır (Such & Walker, 2004: 232; Bandura, 1986; 2001; Kağıtçıbaşı, 1999; Kartopu, 2015).

Burada üzerinde durulması gereken en önemli husus hiç şüphesiz, sorumluluğun bireyselliğinin yanı sıra toplumsal olarak da zaman içinde inşa edildiğidir. Çocukluk sorumluluktan kendini azat etme durumu olarak görülmemektedir. Çocuklar kendilerine verilen sorumlulukları genellikle olumsuz bir durum olarak algılamamaktadır. Çocukların sorumluluktan beri olduğu ya da olması gerektiği düşüncesi onların günlük hayatlarıyla bu yüzden örtüşmemektedir. Çocuk ve anne-babaların sorumluluk alması hanenin işleyişine katkıda bulunan bir durumdur. Çocukların genellikle ev işlerine olan katkısı göz ardı edilse de ebeveyn ve çocukların sorumluluklarının farklı olmakla birlikte tamamlayıcı bir yönünün olduğu görülmektedir. Bu anlamda sorumluluğun çocukların diğerleriyle olan ilişkisi sırasında ortaya çıktığı

² Sorumluluk kavramının ilk çağrışım alanlarından birisi kuşkusuz "hukuki sorumluluk" tur ancak hukuki sorumluluk kavramı bu çalışmanın sınırlarını zorlayacağı için kapsam dışı tutulmuştur. Sorumluluğun hukuki bağlamda kullanışı için Türk Medeni Kanununun 38, 105, 189, 224, 246, 266, 268, 369, 492, 593, 618, 628, 680, 800, 993 ve 1007. maddelerine ve yine ceza hukukumuzdaki kullanışı için ise Türk Ceza Kanununun 30 ve 51. Maddelerine, idare hukukumuzdaki kullanışı için ise anayasa ve yasalardaki idareyle ilgili diğer mevzuat hükümlerine bakılabilir.

söylenbilir. Kişinin kendi sorumluluk anlayışı, diğer çocukların ve yetişkinlerin tutum ve davranışlarıyla ilişkili bir refleks olarak değerlendirilir. Sorumluluk aynı zamanda çocuğun kardeşleri ve anne-babası dâhil diğerlerinin hislerini dikkate alma gerekliliği olarak anlaşılabilir. Bundan dolayı sorumluluk çocuklar ve ebeveynler arasında tek yönlü olarak gerçekleşen bir ilişki biçimi değildir. 'Sorumlu olmak' aynı zamanda sosyal ve kişinin içsel olarak müzakere ettiği bir kimlik inşası anlamına gelmektedir. Aynı zamanda sorumluluk almak çocuklar için bir güç bir statü sağlayarak onları özgürleştirmektedir. Evde yalnız kalmak, dışarıya çıkmak gibi davranışlar onların özgürlüklerini besleyen unsurlar olarak karşılımlarına çıkmaktadır (Such & Walker, 2004: 239-241). Varoluşçu felsefeden etkilenen insancıl psikoloji yaklaşımı, başımıza gelenlerin gerçek sorumlusunu kişinin kendisi olarak belirler. Kişiliğin temel yapısı bu görüş üzerine bina edilmiştir. Günlük hayatımızda -meli, -malı olarak ifade edilen tüm edimler esasında kişinin yapmak veya yapmamak konusunda özgür olduğu ve iki tercihten birini seçtiği özgür bir davranış imgeler. Bir konu ile ilgili etken ya da edilgen olmak kişinin özgür iradesine bağlıdır. İnsancıl psikologlar insanları kendi hayatlarını aktif bir şekilde oluşturan, zorunlu fiziksel engeller haricinde tüm verileri değiştirme özgürlüğüne sahip varlıklar olarak görürler (Burger, 2006: 419).

Bireyin özgürlüğü ve toplumsal normlar tarafından kısıtlanmışlığı, sorumluluğu bu anlamda çift kutuplu bir hale sokmaktadır. Özgürlük ile sorumluluk arasında bir bağ var mıdır? Sorusundan hareketle bir araştırma yapan Sheldon (2018: 71) ve çalışma arkadaşları özgürlük ve sorumluluğun birlikte hareket eden olgular olduğunu değerlendirmektedirler. Bu iki olgu birlikte bireysel özellikleri şekillendirmektedir. Bu durum daha geniş bireysel özerklik yaşantısına sahip olan insanların daha fazla bireysel sorumluluk alacağına dair oluşturulan teorilerle aynı doğrultudadır. Daha özerk bireyler daha fazla sorumluluk olarak toplum için üretken bireyler haline gelip bir rol model oluşturabilmektedir. Sorumluluk bir yönüyle 'bireyin özgürlüğü' ile ilişkilirken diğer yandan toplumun bünyesinde barındırdığı 'ahlaki normlar'la desteklenmesi gereken bir kavram olarak belirir. 'Ahlaki' olanın toplumsal dokuyla olan münasebetini görmek için sorumluluk ile ilgili üç varyasyonlu bir hikâye düşünülebilir:

- a) Dört yaşındaki Beyza yemek sandalyesinde oturuyor ve akşam yemeği esnasında yemeğini halının üzerine döküyor;
- b) Yeni edinilen bir köpek yavrusu yemek örtüsünü çekiştirip yere bir şeyler düşürüyor;
- c) Eve misafir olarak çağırılan iş arkadaşı Ahmet tabağındaki yemekleri duvara atıyor.

Ortalama sağduyulu bir kişi küçük çocuğun ve bir köpeğin yaptıklarından 'ahlaki' olarak sorumlu olmadığını kabul edecektir. Yine sağduyu açısından Ahmet'in bir yetişkin olarak davranışlarından sorumlu olması beklenir. Küçük bir çocuk ve bir köpek yavrusu ahlaki olan davranış ile olmayana ayırt edemeyebilir ancak Ahmet için aynı şey söz konusu değildir. Bu açıklama, bir kişinin sorumlu tutulmasını belli şartlara bağlamaktadır. Yani belli bir kapasiteye sahip olma ve onu kullanabilme, kişinin ahlaki anlamda sorumlu tutulabilmesinin ön şartı haline gelmektedir (Murray, 2017: 508-509). Bu anlamda çocukluk dönemi sorumluluğun alındığı değil de sorumluluğun ahlaki olarak öğrenildiği döneme tekabül etmektedir. Tam anlamıyla ahlaki sorumluluğun oluşması çocukluk sonrası dönem için geçerlidir. Ahlaki sorumluluk ile bağdaşımçı teoriler determinist dünyada faillerin fiillerinin bazılarında ahlaki olarak sorumlu tutulmasının mümkün olduğunu iddia etmişlerdir. Filozoflar bu tip bir sorumluluğu sergilemek için hangi şartların gerektiği konusundaki düşüncelerinde farklılık göstermektedir, ancak iki şart genellikle göz önüne alınmıştır; 1. Kontrol şartı: Failler, fiilleri üzerinde mutlaka kontrol sahibi olmaları gerekir, 2. Epistemik şart: Failler mutlaka ilgili kararda ne yaptıklarının farkında olmalı. Epistemik şart tipik olarak bir ahlaki bilgi gerekliliği içerir: örneğin, bir fail ahlaki olarak hatalı kabul edilmesi için onun mutlaka ahlaki olarak yanlış olan şeyi bilmesi gerekir (Barnes, 2016: 2311-2312).

'Ahlaki' olan şeyler ise özellikle modern bir dünya içerisinde kendiliğinden ortaya çıkmaz. Bu normların zaman içinde çeşitli unsurlarla bir 'anlatıya' dönüşmesi beklenir. Bireylerin anlatı anlayışı iki temel niteliğe sahiptir. Birincisi, bu kavram 'anlatı', kimlik, amaçlılık ve bireysel eylem ve sorumluluk arasında önemli bir bağlantı olduğunu göstermektedir. Bir anlatıya sahip olmak kişisel bir fail için gerekli olabilir, çünkü 'anlatı' müzakere etme, karar verme ve eyleme geçmeye bir arka plan oluşturur. Bu bağlantı grup sorumluluğu anlayışımızın önemini ortaya çıkarabilir. Şayet biz bu erdemler tarafından harekete geçiriliyorsak ve başlangıç noktamız olarak bu tip anlatı anlayışını benimsemeyi tercih edersek, bir sonraki soru bu anlayış üzerinden nereye ulaşabiliriz olacaktır. Zaman içerisinde, belirsiz şartlarda, bireysel grup üyeleri grup için normları ve değerleri tanımlayarak, tarihleri yazarak, kökenleri anlatarak grup anlatısını üretebilir. Ayrıca, ünlü mahkeme davaları, klasik edebiyat, gazete, televizyon, film ve diğer medya grubun süregelen anlatısını oluşturabilir. Öyleyse bu dinamik anlatı oluşumu grup ve üyeleri için ahlaki olarak önemli bir kimlik ve üyelerin sahip oldukları değerleri, özellikleri hangi eylemleri gerçekleştirdikleri de dâhil olmak üzere kalıcı bir kolektif açıklama sağlar (Striblen, 2013: 158-159).

Bu kimliklerin teşekkülü insanın kendi varlığının farkına varmasıyla çeşitli şekillerde ortaya çıkar. “Kişiye sorumluluk duygusu nasıl kazandırılır?” sorusu içinde karşılıklı sorgulanması gereken çeşitli parametreleri barındırmaktadır. Bu karşılıklı ilişkilerin nasıl oluşacağı ve sonucunun nasıl teşekkül edeceği de bu sorgulamanın içerisinde bir nüve olarak barınmaktadır. Bu parametrelerin bir yanında akıl ve irade sahibi insan, diğer yanında ise sorumluluk edimi durmaktadır. Karşılıklı ilişki biçimi sosyalleştirme/sosyalleşme ve bunun sonucunun ortaya çıkması sorumluluk davranışı ile ilişkilidir. Bu şu anlama gelmektedir ki, sorumluluk, sosyalleştirme/ sosyalleşme aşamasında kişinin statüsüne uygun yetkiye dayalı görev ifası ile ilgili davranış örüntüsü/örüntüleridir. Bundan dolayı yetki barındıran tüm davranışlar içerisinde bir sorumluluk barındırmaktadır. Kişinin üzerine aldığı sorumluluk karşılığında iyi/kötü bir yaptırıma tekabül etmektedir. Kişinin bu yaptırım gücünü idrak etmesi, öğrenmesi, üzerinde kafa yorması ve yaptıklarının farkında olması ile bir sorumluluk duygusu kazanacağı öngörülebilmektedir. Bu süreç kişinin sorumlulukla ilgili bilinç dünyasının oluşmasıyla ilgilidir. Sorumluluk bilincinin teşekkülünde sorumlu olan kişi ile sorumlu olunan varlık olmak üzere iki taraf mevcuttur. Her iki tarafı oluşturan varlıklar insanlar olduğunda insanların sosyal anlamda birbirine karşı sorumluluğu ortaya çıkmaktadır. Aktif tarafın sorumluluğu statü bağlamında her zaman pasif tarafı bağlayacaktır. Böylece varlıklara karşı sorumluluk karşılıklı olarak ortaya çıkacaktır (Arslantürk, 2006: 328). İnsanların tek tek kişilere ve topluma karşı hakları ve sorumlulukları vardır. Bir kişinin toplum içindeki hakları sorumluluğu dışlamaz ve hatta kolektif sorumluluk içinde ortaya çıkar ve onunla birlikte anlam kazanır. Kolektif sorumluluk, bir bütün olarak toplumu ve toplumu oluşturan kişileri tek tek umursamakla ve sevmekle vücut bulur. Bundan dolayı sorumluluk diğerkâmlıkla, altruizmle ilişkilidir. Sorumluluk ilk bakışta kişinin başkaları için ve toplum için çeşitli fedakârlık yapması gibi görülse de aslında bu yaptıkları toplumsal yapının sağlıklı işlemesi için gerekli ve bizzat kişinin kendisini de ilgilendirmektedir. Toplumun sağlıklı bir şekilde işlemesi kişinin de yararlıdır. Sorumluluk, toplumun bütünü için yerine getirilen gerekli ve yararlı olan, sorumluluk taşıyan ve bu sorumluluğu yerine getiren açısından da faydalıdır. Kişilerin sosyal sorumluluklarını yerine getirmemeleri halinde ortaya çıkacak olumsuzluklardan, toplumun tüm bireyleri eşit derecede etkilenecektir (Okumuş, 2006: 9-10).

Sorumluluğun rasyonel bir zemin içinde hem bireyi hem de kurumları kapsayacak şekilde yeniden organizasyonu sağlıklı işleyen bir toplum için zaruret teşkil etmektedir. Sorumluluk, bir anlamda modern dünyanın bireyselliği ile yeniden yoğurularak kolektif ahlâkın toplumun zeminine yayılmasını sağlamaktadır. Durkheim’e göre, kolektif şuurla bireyi kuşatan ve ona tüm ahlaki zemini sağlayan geleneksel mekanik toplumların otorite şekillerini yeniden gündeme getirerek kişilerin bireyselliklerini sınırlandırmak modern toplumun sorunlarını çözmez. Bunun yerine bireylerin kapasitelerini günümüz şartlarında toplumsal düzeni sağlayacak olan ahlaki kıstaslara uygun bir şekilde geliştirmeleri için somut fırsatların ortaya konulmasıyla toplumsal düzen ahlaki bir zeminde tekrar inşa edilebilir (Giddens, 2016: 311). Kolektif açıklamanın ahlaki olarak bireyce kabullenilmesi çocukluktan başlayarak inisiyatif alınabilecek özgür bir ortamın çevre şartları içinde var olduğu ön kabulüyle temellendirilebilir. Bu durum bireysel sorumluluğu çevreleyen unsurları göstermesi açısından önemlidir. Sorumluluğun bireye dönük irdelenmesi bize onun sosyal yönünü hatırlatır ve sosyal sorumluluk süreci ortaya çıkar. Çünkü bireysel sorumluluk alanı nihayetinde sosyal sorumluluk alanlarıyla zorunlu olarak kesişecektir. Birey toplum içindedir ve toplum onu her şeyi ile kuşatmış durumdadır. Hatta küresel dünya sisteminde artık toplum dendiğinde daha da homojenleşen bir ortamdan söz edebiliriz ki risklerin küreselleştiği bir ortamda artık sorumluluğun da küreselleşmesi gündeme gelerek ‘dünya vatandaşlığı’ (global citizenship) kavramı tartışılmaya başlanmıştır (Hartung, 2017).

Kurumsal sosyal sorumluluk tartışmaları böyle bir ortamda ortaya çıkmıştır. Dünyanın herhangi bir bölgesinde vuku bulan ve diğerleri tarafından kendilerinden öteye itilebilen veba gibi endüstri öncesi ve çoğunlukla kişisel olarak ortaya çıkan işsizlik gibi endüstriyel olan risklere kıyasla, küresel riskler bir yere kadar alınan karalara bağlı olmakla birlikte sonuçları itibarıyla tüm toplumları etkilemektedir. Bu tür risklerin bir zamana ve mekâna bağlı olmaksızın kayıt altına alınması ve önlenmesi neredeyse imkânsızdır (Beck, 2014: 257). Beck bu durumda “örgütlü sorumsuzluktan” bahseder. Örneğin endüstrileşmiş bir tarımın sonucu olan deli dana gibi hastalıkların faili bir türlü bulunamaz. Sorumluluğu neredeyse tüm dünya toplumları üstlenir ve ondan olumsuz yönde etkilenir ancak sorumlu tartışma içinde giderek daha fazla bulanıklaşır. Bu risklerin küresel karakterini Beck şu çarpıcı cümleler ile açıklar: “Yoksulluk hiyerarşik, dumanlı hava tabakası demokratiktir” (Beck, 2014: 49). Bireysel olarak etkilenme doğrudan bir hiyerarşiyi toplum içinde dayatmaz ancak statü olarak düşük gruplar bu risklerden en fazla etkilenen kişiler olacaktır. Küresel riskleri oluşturan dinamikleri görmezden gelecek oluşacak olan ‘otantik’ bir yerel kültür direnişi bu anlamda başarısız olacaktır. Çünkü otantik yerel kültür “onu yeniden kurmak ve küresel homojenleşme içinde asimile etmek isteyen küresel güçlerce gündelik olarak alt üst edilmektedir.” Bu direniş küresel

şirketlerin bölgesel toplumlara ve çevreye verdiği tahribatın azaltılmasını amaçlayan emek isteklerini ve çabalarını içerse bile, “yeni teknolojinin de olanaklarından yararlanarak yeni yörelere taşınmakla tehdit eden küresel şirketlerle nasıl başa çıkılacaktır? (Dirlik, 1997: 100-101).

Sermaye sahipleri bundan dolayı “mekân” istedikleri gibi sömürmekte ve bu sömürünün sonuçlarından kolayca sıyrılmaktadır. Sonuçlardan “sorumluluk duymamak”, yeni mobilite yeteneğinin, yerel bağlarından sıyrılmış, her an kullanılabilir sermayeye ikram ettiği en güzel hediyedir. Sermayenin bu yeni hareket kabiliyetinden elde ettiği özgürlük, önceki zamanlarda ortada görünmeyen ve üzerlerinden geçindikleri halkın ihtiyaçlarıyla hiç ama hiç ilgilenmemekle ünlenmiş ve kızgınlığa sebep olmuş derebeylerinin, toprak ağalarının özgürlüğünü akla getirmektedir. Ancak böyle bir kıyaslama da bile derebeyleri sermaye sahipleri kadar özgür olamamıştır (Bauman, 2014: 17). ‘Gelişmekte’ olan ülkeler, bir yandan ekonomik olarak ülkelerindeki işsizlik oranlarını düşürüp refah seviyelerini ‘gelişmiş’ ülkelerinkiyle rekabet edilebilir bir seviyeye yükseltmeye çabalarırken, diğer yandan da küresel şirketlerin ortaya çıkardığı çeşitli risklerle yüzleşmek durumunda kalmışlardır. Ulus devletler ya küresel sermayenin oluşturduğu ekonomik hareketlilikten vaz geçecek ya da yatırımcıların oluşturduğu riskleri en aza indirmek için gerekli önlemleri almak zorunda kalacaktır. Ancak küresel sermaye karşısında ulus devletler, “sadece siyasi egemenlik sahaları içindeki nüfusun siyasi olarak dile getirilmiş çıkarları tarafından yönlendirildikleri için artık hesap yapamaz hale geldiklerinden, siyasi olarak hiçbir zaman kontrol edemeyecekleri kuvvetlerin icra kurumları ve tam yetkili temsilciliklerine dönüşmüşlerdir” (Bauman, 2014: 77). İşte tüm bu tartışmalar etrafında oluşan duyarlılıklar kurumsal sosyal sorumluluğu küreselleşen dünyada elzem hale getirmiştir. Dünya Sürdürülebilir Kalkınma İş Konseyi (WBCSD) kurumsal sosyal sorumluluğu, ‘iş dünyasının etik davranmak, işgücünün ve ailelerinin aynı zamanda bölge halkının ve toplumun genelinin hayat kalitesini artırarak ekonomik gelişmeye katkıda bulunmak’ şeklinde tanımlamaktadır (Moir, 2001: 18).

Bu nispeten iyimser bir tanımdır. Sosyal sorumluluk, küreselleşme ile bağlantılı bir konudur. Küresel sermaye, ucuz, örgütsüz işgücü, planlama ve çevre denetimi gibi konularda esnek davranabileceği, vergi teşvikleri alabileceği sermaye yönünden fazla gelişmemiş, gelişmekte olan ülkeleri tercih etmektedir. Gelişmekte olan ülkeler sermaye girişi sağlayıp ülke istihdamına katkı sağlamak için küresel şirketler karşısında bir rekabete girmektedir. Rekabet ortamında, ekolojik risk unsurları görmezden gelinmekte ve işçilere sağlanan sosyo-ekonomik haklar kaybolmaya başlamaktadır. Ulusal yasalar ve ulusal düzeydeki toplu sözleşmeler, şirketleri bağlayan sosyal sorumluluklarını belirlese de bu şirketlerin örgütsel yapıları gelişmekte olan ülkelerde, ulusal hükümetler ve sendikalar karşısında şirketleri daha güçlü hale getirmektedir (Erdoğan, 2014: 144-145). Peki elleri bu kadar güçlü olan küresel şirketler neden kurumsal sosyal sorumluluğa yatırım yapmaktadır? Kurumsal sosyal sorumluluğun işletmelerin bu denli ilgisine mazhar olmasında yoğun rekabet şartları, tüketicilerin bu konuda daha da bilinçlenmesi, bilgi iletişim teknolojilerinin sosyal hayata daha fazla girmesi, sivil toplum örgütlerinin işletmeler üzerindeki baskısı ve en önemlisi elde edilen artık malın bir kısmının bu tür organizasyonlara harcamanın tüketici nezdinde firmaların tercih sebebi olması ya da işletmelerin imajına olumlu katkı yapması etkili olmaktadır. Günümüzde çoğu fon bir işletmeye yatırım yapmadan önce, o işletmenin kurumsal sosyal sorumluluk fayda derecesini sorgular olmuştur (Göztaş & Baytekin, 2015: 2004). Kurumsal sosyal sorumluluğun firmalar tarafından daha çok kurumsal iletişimin bir parçası olarak düşünüldüğü görülmektedir. Bu anlamda kurumsal sosyal sorumluluk bir firma için itibar meselesidir (Özgen, 2006: 23-24). Böylece, Kurumsal ve Sosyal Sorumluluk: “Herhangi bir organizasyonun hem iç hem de dış çevresindeki tüm paydaşlara karşı ‘etik’ ve ‘sorumlu’ davranması, bu yönde karar alması ve uygulaması şeklinde tanımlamak mümkündür” (Aktan & Börü, 2007: 13). Bireyin ve kurumların bu faaliyetleri gönüllü olarak yerine getirebilmeleri birçok etkenle açıklanabilir. Özellikle kurumsal boyuttaki sorumluluklar doğrudan hukuki yaptırımlarla kayıt altına alınabilir ya da kurumun toplum nezdindeki prestijini artırmak, reklam yapmak gibi daha faydacı düşünceye hizmet edebilir.

1. Bireysel-Sosyal Sorumluluğun Dindarlık Eğilimi İle İlişkisi

Toplumun etkileyen dini saikler hem kurumsal hem de bireysel anlamda sorumluluk bilincini besleyen ve harekete geçiren en önemli unsurlardan biri olmaya devam etmektedir. Dinin insanlara sağladığı ahlaki zemin hâlihazırda yüz yüze kaldığımız sorunlara karşı daha duyarlı bir birey olmayı zorunlu kılmaktadır. İçinde yaşadığımız toplumdaki sorumluluk derecemiz ve öncelikli sorumluluk alanlarımız, bizim fiziki ve zihinsel olarak gelişme aşamalarımızla birlikte farklılaşmaktadır. Bu süreçteki değişiklikler, sorumluluk alanlarımızın sınırlarını belirler. Bu sınırların çeşitli aşamalarda farklılaşmasının kişinin temyiz ve akıl gücüyle doğrudan bir ilişkisi mevcuttur. Bundan dolayı sorumluluk tutumu ancak, akıl yetisi, imkânın olması ve kişinin güç yetirebilmesi gibi unsurların mevcut olması durumunda mevzu bahis edilebilir. Buna göre, mevcut âlemdeki sorumluluk alanlarını merkezden dışa doğru şöyle sıralayabiliriz: Aile, toplum, ulu'l-emr ve tabiat (Kılıç, 2006: 198-199). Bu kavramların tamamı iç içe geçmiş ve

birbirini tamamlayan daireler gibi düşünülebilir. Toplumsal kurumların sağlıklı işleyebilmesi için her bir dairenin işlevini belli ölçüde yerine getirmesi gerekmektedir. Birinde oluşan aksaklık tüm akışı olumsuz yönde etkileyebilir. Din, kişi ile toplum, tabiat ve yaratıcısı arasında karşılıklı hak ve sorumlulukları belli özgürlük alanı içinde tahsis ederek toplumsal kurumların sağlıklı işlenmesini amaçlamıştır.

Bu durum İslam dini söz konusu olduğunda ayrı bir önem atfedilerek ele alınır. Kur'an-ı Kerim'de İsrâ Suresi 15. Ayet-i Kerîme'de "Kim doğru yolu bulmuşsa, ancak kendisi için bulmuştur; kim de sapmışsa kendi aleyhine sapmıştır. Hiçbir günahkâr, başka bir günahkârın günah yükünü yüklenmez. Biz, bir peygamber göndermedikçe azap edici değiliz." buyrulurken insanların davranışlarındaki bireysel sorumluluğa işaret buyururken Fecr Suresi 17-20. Ayet-i Kerimelerde "Hayır, hayır! Yetime ikram etmiyorsunuz. Yoksulu yedirmek konusunda birbirinizi teşvik etmiyorsunuz. Haram helâl demeden mirası alabildiğine yiyorsunuz. Malı da pek çok seviyorsunuz." buyurarak toplum içinde yaşayan bireyler olarak birbirimize karşı olan sorumluluğumuza dikkat çekmektedir. "Kişi, ahiret yurdunda, bizzat kendisinin işlemiş olduğu günahlardan/suçlardan sorumlu tutulacağı gibi, "ayrıca, 'bilgisizliklerini' ya da 'konumlarını istismar' ile sapkınlığa sürüklediği kimselerin günahlarından da bir parçasını yüklenecelerdir." Toplum içerisinde günah işlemekte ısrar eden kişilere engel olmak için bireyin gücünün yettiği tüm meşru araçlar vasıtasıyla müdahalede bulunmaması, ya da yapılanlara seyirci kalması (Maide 5/79), kişiyi diğer insanların yaptığı günahlardan sorumlu hale getirmektedir (Kılıç, 2006: 195).

Hristiyanlık için Samiriyeli öyküsü iyi bir dinî sorumluluk örneğidir: Bir Kutsal Yasa uzmanı İsa'yı denemek amacıyla gelip şöyle dedi: "Öğretmenim, sonsuz yaşamı miras almak için ne yapmalıyım?" İsa ona, "Kutsal Yasa'da ne yazılmıştır?" diye sordu. "Orada ne okuyorsun?" Adam şöyle karşılık verdi: "Tanrın Rab'bi bütün yüreğinle, bütün canınla, bütün gücünle ve bütün aklınla seveceksin. Komşunu da kendin gibi seveceksin." İsa ona, "Doğru yanıt verdin" dedi. "Bunu yap ve yaşayacaksın." Oysa adam kendini haklı çıkarmak isteyerek İsa'ya, "Peki, komşum kim?" dedi. İsa şöyle yanıt verdi: "Adamın biri Yeruşalim'den Eriha'ya inerken haydutların eline düştü. Onu soyup dövdüler, yarı ölü bırakıp gittiler. Bir rastlantı olarak o yoldan bir kâhin geçiyordu. Adamı görünce yolun öbür yanından geçip gitti. Bir Levili de oraya varıp adamı görünce aynı şekilde geçip gitti. O yoldan geçen bir Samiriyeli ise adamın bulunduğu yere gelip onu görünce, yüreği sızladı. Adamın yanına gitti, yaralarının üzerine yağla şarap dökerek sardı. Sonra adamı kendi hayvanına bindirip hana götürdü, onunla ilgilendi. Ertesi gün iki dinar çıkararak hancıya verdi. 'Ona iyi bak' dedi, 'Bundan fazla ne harcarsan, dönüşümde sana öderim. "Sence bu üç kişiden hangisi haydutlar arasına düşen adama komşu gibi davrandı?" Yasa uzmanı, "Ona acıyıp yardım eden" dedi. İsa, "Git, sen de öyle yap" dedi (Luka, 10/25-37).

Kur'an'daki bazı ayetler, toplumun iç dinamiklerini ayakta tutacak mekanizmaların işlemesi halinde, toplumun içerisindeki bazı aksamalardan dolayı yok olmayacağını ifade etmektedir. Buradaki önemli olan nokta, toplumun aksayan yönlerini fark eden ve bunları düzeltme yönünde mücadele eden bir kitlenin varlığı olmaktadır. "Rabbin, halkları salih ve islah edici kimseler iken memleketleri zulmederek helak etmez." (Hud, 11/117) ayetinde bu husus açıkça ortaya konmaktadır. İçerisinde islah mekanizmasını işletemeyen ve bu yönde çabalayan bir grubu barındırmayan toplumlar ise bünyelerinde barınan iyi kimselere rağmen helak olmaktan kurtulamayacağı "Sadece içinizden zulmedenlere erişmekle kalmayacak olan bir azaptan sakının ve bilin ki Allah azabı çetin olandır." (Enfal, 8/25) ayetiyle ifade edilmektedir. Bu ayet, kolektif sorumluluğu ve bu sorumluluktan doğan yükümlülüklerin yerine getirilmemesinden dolayı ortaya çıkan aksaklığın yükünü bir bütün olarak guruba veya topluma yüklemektedir. Bu gibi ayetlerde toplumun selameti için kişilerin sosyal sorumluluklarını bilmeleri ve üzerlerine düşen görevleri hakkıyla yerine getirmeleri öğütlenmektedir. Dini literatürdeki yaygın kullanımıyla "emr bi'l-ma'ruf nehy ani'l-münker" -toplumda iyiliği yaygınlaştırma ve toplumu kötülükten sakındırma emri- bir toplumun sağlıklı işleyişi ve devamı açısından hayati önemdedir. "Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır." (Al-i İmran 3/104) ayeti bu yöndeki çabaların sadece bireysel düzlemde kalmaması ve toplumunun içinde kurumsal bir hüviyete kavuşması gerektiğini ifade etmektedir (Okumuş, 2006: 23).

Bu ayetler, toplumsal değişimi toplumun içindeki birkaç bağımlı değişkenle sınırlandırmamıştır. Toplumsal değişim hem bireyi hem de toplumu ilgilendiren birçok unsurun değişimine bağlanıp sorumluluk alanları ne bireye ne de katı bir toplumsallığın içine hapsedilmiştir. Bu durum bireyin özgürlüğünü önemseyen aynı zamanda da toplumsal kısıtlanmışlığını göz önüne alan bir yaklaşımın sonucudur. Değişimin yönü, toplumsal psikolojinin iyi yönde olması ve bünyesinde barındırdığı güzel şeyleri muhafaza edip etmemesine bağlı olarak farklılaşabilir. Toplumsal değişim, bireysel olarak karizmatik liderlere, halk kahramanlarına, bir ırka ya da coğrafyaya hasredilemez. Toplum bünyesinin olumlu yöndeki değişimi belki bu tür şahsiyetleri ve ırkı ya da coğrafyayı doğal bir süreç içinde ortaya çıkarır. Toplumun iradesi bu anlamda toplumsal değişimin yönünü iyi ya da kötü yöne kanalize edebilecek yeterliliktedir. Bundan dolayı ayetler toplumların selametini ya da çöküşünü kendi iradi eylemlerine bağlamıştır (Okumuş, 2006: 22-23). Zira insan için ancak çalıştığı için karşılığı (Necm 53/39) ve herkesin yaptıkları işlere göre dereceleri

vardır (Ahkaf 46/19), İnsan, özü ve muhtevası itibariyle çok yüce olmakla birlikte onun, "zayıf yaratıldığı" (Nisa 4/28), "hayrı istediği kadar şerri de isteyebileceği ve onun pek aceleci/yargılarında tez canlı" (İsra 17/11; Enbiya 21/37) olduğuna, ayrıca "isyana mütemayil ve mağrur" (İsra 17/37), "nankör" (Hac 22/66), "hırsına düşkün" (Mearic 70/19), "çok zalim, çok cahil" (Ahzab 33/72) gibi bazı olumsuz/menfi vasıflarına da işaret edilmektedir. *Hani, Rabbin meleklere, "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" demişti (Bakara 2/30). "O, sizi yeryüzünde halifeler kıldır. Artık kim inkâr ederse inkârı kendi aleyhinedir. İnkârcıların inkârı, Rableri katında ancak uğrayacakları gazabı artırır. İnkârcıların inkârı, ancak ziyanlarını artırır"* (Fatır 35/39).

İnsan çeşitli yetenekleri sayesinde diğer varlıklar üzerinde tasarrufta bulunabilir, onları kullanabilir, bu sayede hayatını devam ettirip geliştirebilir. Bundan dolayı insan üzerinde tasarrufta bulunduğu varlıkla ilgili sorumlu tutulmuştur. Allah insanları bir erkek ve bir kadından yaratmıştır, onlardan da tüm insanlığı erkekler ve kadınlar olarak vücuda getirmiştir (Hucurat 49/13). Bu anlamda tek tek insanlar büyük bir ailenin fertleri gibidir denilebilir. Bu fertler aralarındaki ilişkiyi korumak ve sağlıklı bir şekilde devam ettirmek mecburiyetindedir. Tüm varlık tek bir çatı altında toplanmış ve bu varlık sahnesinde 'imar' görevi insana tevdi edilmiştir. Allah'ın iradesi, insanların ve bütün diğer varlıkların faaliyetleri yolu ile gerçekleşecektir. İnsanı diğer varlıklardan ayıran ve onu fiillerinden sorumlu hale getiren şey ona verilen akıl ve iradeyle mümkündür. İnsan eylemlerinde hür yaratılmıştır. Bu hürriyet sorumluluğun sonucu olarak değil ön şartı olarak ortaya çıkmaktadır. Yani sorumluluğun olduğu yerde hürriyetin olması mecburidir. Hürriyetin sorumlulukla kayıt altına alınması tüm yaratılanlar açısından 'bozgunculuğun' engellenmesi ve 'imarın' ortaya çıkması açısından gerekli görülmüştür. "İnsanın Allah ile ve varlığın bütünü ile ilişkisi onun kimliğini belirler. İnsan hem kendi başına bir dünyadır, hem dünyanın ve kâinatın bütünlüğü içinde ondan bir parçadır. İnsanın kendi başına bir dünya oluşu, onun özel kimliği, kâinatın bütünlüğü içinde bir parça oluşu da onun genel kimliğidir" (Bilgin, 1995: 172).

İslami literatürde bireysel sorumluluk kişinin akıllı ve irade sahibi olması, hürriyetinde bir kısıtlama olmaması ve eylem gücünün olmasıyla kayıt altına alınmıştır. İslam dini sorumluluk alanlarını sadece kişiyi temel alarak belirlememiştir. Kişiyi aşan durumlarda daha üst otoriteler devreye girmek durumundadır. İslam dini açısından kamu otoritesi, toplum içerisinde var olan bireylerin belli sözleşmeler içinde temel hak ve hürriyetlerini ve insani onurlarını devam ettirebilecekleri bir ortamı sağlamakla yükümlü tutulmuştur. Bu yükümlülük bizzat tek tek bireylerden başlayarak öncelikli olarak tüm toplumu daha sonra ise halka şeklinde genişleyerek tüm dünyayı kapsamak durumundadır. İslam dininde kişiler yaratıcılarına, diğer yaratılanlara ve kendi kendilerine karşı belirli hak ve sorumluluklara tabidirler. Bu alanlardan herhangi birinin ihmali kişinin dünyevi ve uhrevi olarak çeşitli yaptırımlara uğramasına sebep olacağı kesin bir şekilde belirtilmiştir. Yeryüzünü fesada vermek, ekinleri yok etmek veya bunlara bağlı çeşitli unsurları harekete geçirecek edimlerde bulunmak yasaklanmış; yeryüzünü imar etmek ve buna bağlı olan davranışları yapmak ise emredilmiştir. Görüldüğü gibi hem bireysel anlamda hem de sosyal anlamda sorumluluk dindarlık ile doğrudan ilişkilidir.

2. Problem

Bu çalışmada bireysel-sosyal sorumluluk duygusunun dindarlık eğilimine göre farklılaşp farklılaşmadığı temel problem olarak ele alınmıştır. Buna göre dindarlık eğiliminin alt boyutları olarak düşünülen hususlar bağımsız değişken olarak değerlendirilmiş ve buna göre öznel dindarlık algısı, toplumsal değerlere yönelik tutum, aile dindarlık algısı, namaz kılma durumu, dini inanç-mutluluk ilişkisi değişkenleri açısından gruplar arasında bireysel-sosyal sorumluluk duygusu puan ortalamasının farklılaşp farklılaşmadığı test edilmiştir.

3. Denenceler

A. Sosyo-Demografik Değişkenlere Göre Bireysel ve Sosyal Sorumluluk Duygusu Düzeyi Farklılaşmakta mıdır?

- A₁. Kızların bireysel ve sosyal sorumluluk duygusu puanları erkeklere göre daha yüksektir.
- A₂. Kırsaldan kente gidildikçe bireysel ve sosyal sorumluluk duygusu puanları artmaktadır.
- A₃. Baba öğrenim düzeyi yükseldikçe bireysel ve sosyal sorumluluk duygusu puanları artmaktadır.
- A₄. Anne öğrenim düzeyi ile yardım etme tutumu arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.
- A₅. Ailevi kararların alınmasında aile üyelerinin katılımının sağlanması ile bireysel ve sosyal sorumluluk puanları arasında pozitif yönde bir ilişki vardır.

B. Dindarlık Tutumlarına Göre Bireysel ve Sosyal Sorumluluk Duygusu Farklılaşmakta mıdır?

- B₁. Kendisini dindar olarak görenlerin bireysel ve sosyal sorumluluk puanları bu şekilde düşünmeyenlere göre daha yüksektir.
- B₂. Hayatında dinin bir anlamı ve amacı olduğunu düşünen bireylerin bireysel ve sosyal sorumluluk duygusu düzeyi bu şekilde düşünmeyenlere göre daha yüksektir.
- B₃. Dinî inanç ile mutluluk arasında bir ilişki olduğunu düşünme ile öfkeyi kontrol etme arasında

anlamli bir iliski vardir.

- B₄**. Dogruluk, yardimseverlik, fedakârlık gibi toplumsal ve kültürel değerleri önemseyenlerin bireysel ve sosyal sorumluluk puanları bu şekilde düşünmeyenlere göre daha yüksektir.
- B₅**. Namaz kılma devamlılığı ile nazik davranma tutumu arasında pozitif yönlü bir iliski vardır.
- B₆**. Namaz kılma devamlılığı ile öfkeyi kontrol etme tutumu arasında pozitif yönlü bir iliski vardır.
- B₇**. Aile dindarlık durumu ile yardım etme davranışı arasında pozitif yönlü bir iliski vardır.
- B₈**. Aile dindarlık durumu ile çaba gösterme tutumu arasında pozitif yönlü bir iliski vardır.

4. Evren ve Örneklem

Çalışmanın evreni Gümüşhane Üniversitesi olarak belirlenmiştir. Araştırma Gümüşhane Üniversitesine bağlı beş fakülte/bölümde lisans düzeyinde eğitim gören ve basit tesadüfi yöntemle seçilen 300'ü kız (% 61.2) ve 190'ı erkek (% 38.8) olmak üzere toplam 490 öğrenci üzerinde Mayıs 2017'de gerçekleştirilmiştir.

5. Sınırlılıklar

Bu araştırmadan elde edilen bulgular dört temel sınırlılığa sahiptir:

a) Seçilen örneklemden kaynaklanan sınırlılıklar vardır. Bu araştırma da kendi örneklemiyle sınırlıdır. Çünkü elde edilen veriler belli bir grup üzerinde gerçekleştirilen bir ankete dayanmaktadır. Dolayısıyla başka gruplar üzerinde gerçekleştirilecek bir çalışmada daha farklı sonuçlara ulaşabilmek mümkündür.

b) Çalışma boylamsal değil, kesitseldir. Bu sebeple ulaşılan bulguları çalışmanın yapıldığı zamana ve duruma göre yorumlamak gerekir.

c) Araştırmanın bağımlı değişkeni olarak belirlenen "örneklemin bireysel ve sosyal sorumluluk düzeyi" bu araştırmada kullanılan ölçüm envanterlerinin geçerlik ve güvenilirliğiyle sınırlıdır. Sosyal bilimler alanında yapılan araştırmaların merkezinde insan ögesinin bulunmasından kaynaklanan sınırlılıklar ve bu alanda kullanılan istatistiksel yöntemlerin duyarlıklarına ilişkin sınırlılıklar bu araştırma için de söz konusudur.

d) Araştırmada katılımcıların bireysel ve sosyal sorumluluk düzeyini etkileyebileceği düşünülen bazı faktörler incelenmiştir. Araştırma sonuçları incelenen bu faktörlerle sınırlıdır.

6. Saha Çalışmasının Uygulanması ve İstatistiksel İşlemler

Araştırmanın verilerini toplamak amacıyla Kişisel Bilgi Anketi ve Bireysel ve Sosyal Sorumluluk Ölçeği kullanılmıştır. Uygulama Mayıs 2017'de gerçekleştirilmiştir. Bir anket formunun doldurulması ortalama olarak 20-25 dakika arasında gerçekleşmiştir. Anket formları Gümüşhane Üniversitesi öğrencilerine yüz yüze görüşülerek, anketör yardımı alınmadan doldurulmuştur ve 500 adet anket örnekleme uygulanmıştır. Ancak özensiz ve eksik doldurma vb. nedenlerle anketlerden 10'u çıkarılmış ve 490 anket istatistiksel analize dâhil edilmiştir.

a) Bireysel-Sosyal Sorumluluk Ölçeği ve Dindarlık Eğilimi

Filiz ve Demirhan (2015) tarafından Türk diline uyarlama çalışması yapılan ve Özgün formu "Personal and Social Responsibility Questionnaire (PSRQ)" olan ölçek 2008 yılında Li Weidong, Paul M. Wright, Paul B. Rukavina ve Molly Pickering tarafından geliştirilmiştir. Ölçeğin orijinal dili İngilizcedir. Ölçeğin özgün formunda bireysel ve sosyal sorumluluk davranışlarına ilişkin toplam 14 ifade yer almaktadır. Ölçekte yer alan sorumlulukla ilgili her ifade "Kesinlikle Katılmıyorum (1)" ile "Kesinlikle Katılıyorum (6)" olmak üzere 6'lı Likert maddesi şeklinde puanlanmaktadır. Ölçek maddelerinin 13'ü olumlu (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13), 1'i olumsuz maddeden (14) oluşmaktadır. Ölçeğin özgün formu, ilk 7 madde sosyal sorumluluk, diğer 7 madde bireysel sorumluluk olarak adlandırılmış iki faktörden oluşur. Ölçeğin sosyal sorumluluk yapısı BSSÖ'nün iki seviyesini temsil eder: Başkalarına saygı gösterme (3 madde) ve başkalarını önemseme (4 madde). Örnek olarak "Başkalarına saygı gösteririm", "Başkalarına yardımsever davranırım" maddeleri verilebilir. Ölçeğin bireysel sorumluluk yapısı BSSÖ'nün iki seviyesini temsil eder: Çaba gösterme (4 madde) ve kendini yönlendirme (3 madde). Örnek olarak "Kendim için hedefler belirlerim", "Çalışmalarda elimden gelenin en iyisini yapmaya çalışırım" maddeleri verilebilir. Ölçeğin orijinal İngilizce formu, 9 ile 15 yaşları arasında, 253 ortaokul öğrencisine uygulanmıştır. Elde edilen iki faktörlü analiz sonucunda; her bir ölçek maddesinin faktör yükleri .42 ile .80 arasında bulunmuş; iç tutarlılık katsayısı .81, faktörler arası korelasyon katsayısı .64, bireysel sorumluluk alt faktörünün korelasyon katsayısı .80, sosyal sorumluluk faktörünün korelasyon katsayısı .79 bulunmuştur. Ayrıca yapılan DFA sonucunda uyum indeksi değerlerinin kabul edilebilir değerler aldığı $[X^2(76) = 147.93, p < .0001, RMSEA = .06, NNFI = .92, CFI = .93]$, faktör yapısının toplanan verilerle uyum gösterdiği belirtilmiştir (Filiz ve Demirhan, 2015).

Türk diline uyarlama çalışmasında ise araştırmanın açıklayıcı faktör analizi (AFA) için çalışma grubunu basit tesadüfi örnekleme yöntemi ile seçilen, 2014-2015 eğitim öğretim yılında Milli Eğitim

Bakanlığı'nın (MEB) Ankara-Yenimahalle ilçesine bağlı Mevlana Ortaokulu, Şehit İbrahim Çoban Ortaokulu ve Şüküfe Nihal Ortaokulu'nda yedinci ve sekizinci sınıflarda öğrenim görmekte olan 250 öğrenci oluşturmaktadır. Çalışma grubunu oluşturan öğrencilerin 135'i (%54) kız, 115'i (%46) erkektir. Öğrenim gördükleri sınıflara göre, 126 öğrenci (%50.4) yedinci sınıf, 124 öğrenci (%49.6) sekizinci sınıf öğrencisidir. Öğrencilerin 126'sı (%50.4) 13 yaşında, 124'ü (%49.6) 14 yaşındadır ($X= 1.496$, $Ss= .500$). Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) için ise çalışma grubunu basit tesadüfi örnekleme yöntemi ile seçilen, 2014-2015 eğitim öğretim yılında Milli Eğitim Bakanlığı'nın (MEB) Ankara-Yenimahalle ilçesine bağlı Mevlana Ortaokulu ve Mürüvet Bekir Elmaçlı Ortaokulu'nda yedinci ve sekizinci sınıflarda öğrenim görmekte olan farklı veri grubundan oluşan 210 öğrenci oluşturmaktadır. Çalışma grubunu oluşturan öğrencilerin 110'u (%52.4) kız, 100'ü (%47.6) erkektir. Öğrenim gördükleri sınıflara göre, 104 öğrenci (%49.5) yedinci sınıf, 106 öğrenci (%50.5) sekizinci sınıf öğrencisidir. Öğrencilerin 104'ü (%49.5) 13 yaşında, 106'sı (%50.5) 14 yaşındadır ($X= 1.504$, $Ss= .501$). Yapılan analiz sonucunda ölçeğin tek faktörlü yapısına ilişkin güvenilirlik katsayısı $\alpha=.925$ olarak bulunmuştur ($p<.05$). BSS-Ö'nün Türkçe formunun ölçtüğü nitelik açısından zaman bağlamında kararlılığını istatistiksel olarak test etmek için hesaplanan test-tekrar test güvenilirlik katsayısı .878 olarak hesaplanmıştır. Buna göre ölçeğin her iki uygulaması arasında yüksek düzeyde, pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Bu sonuca göre uygulamalar arasındaki kararlılığın yüksek olduğu, dolayısıyla ölçeğin zaman içerisinde süratli değişiklik göstermeyen nitelikleri kararlı bir şekilde ölçebildiği kabul edilmiştir (Filiz ve Demirhan, 2015).

Verilerin güvenilirliği bilimsel çalışmanın ilk şartı olduğu için anket, güvenilirlik testine tabi tutulmuştur. Bu çalışmada ise bireysel ve sosyal sorumluluk ölçeğinin alpha değeri 0.93 olarak bulunmuştur. Alpha katsayısı 1'e yaklaştıkça verilerin güvenilirliği artmaktadır. Bu hesaplamalar sonucunda ölçeğin güvenilirliğinin yeterli kabul düzeyinin üstünde ve güvenilir olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca bu çalışmada en düşük bireysel ve sosyal sorumluluk puanı 13, en yüksek bireysel ve sosyal sorumluluk puanı 78, örneklemin bireysel ve sosyal sorumluluk genel puan ortalaması ise 61,47 olarak bulunmuştur. Ankette örneklemin dindarlık eğilimini belirlemeye yönelik 13 soru (Anket formunda 12'den 25'e kadar olan sorular) yöneltilmiştir. Bunlar; bir takım sosyo-demografik değişkenler, öznel dindarlık algısı, toplumsal değerlere yönelik tutum, aile dindarlık algısı, namaz kılma durumu, dini inanç-mutluluk ilişkisi şeklinde kavramsallaştırılmıştır.

b) Verilerin Analizi

Anket verilerinin hem girilmesinde hem de verilerin istatistiksel tekniklerle analiz edilmesinde SPSS (16.0) programı kullanılmıştır. İstatistiksel analizde katılımcıların bireysel ve sosyal sorumluluk duygusu puan ortalamaları (X_{bss}) ve standart sapmaları (S_{bss}) hesaplanmıştır. Veriler çözümlenirken, yüzde (%), frekans dağılımı, Varyans Analizi (Tek Yönlü ANOVA), Chi-Square ve T-Testinden yararlanılmıştır. Değişkenlerin olgusal özellikleri ve demografik durum verilerinde frekans ve yüzdelik oranlar kullanılmış ve sonuçlar tabloda gösterilmiştir. Değişkenler bireysel-sosyal sorumluluk duygusu düzeyinin dini eğilimlerle ilişkisine Varyans Analizi (Tek Yönlü ANOVA) ile bakılmıştır. Varyans analizi sonucu önemli bulunan ortalamalar arasındaki farkın hangi gruplar arasında önemli olduğunun belirlenmesinde Post-Hoc (Scheffe, Tukey ve LSD) testleri kullanılmıştır. Veriler test edilirken genellikle istatistiksel olarak anlamlılık düzeyine ulaşanlar tablo olarak verilmiştir. Hipotezlerin test edilmesinde önemlilik düzeyi ".05" olarak alınmıştır.

BULGULARIN ÇÖZÜMLENMESİ

1. Sosyo-Demografik Değişkenlere Göre Örneklemin Olgusal Özellikleri

Araştırmada kullanılan bilgi toplama araçlarından elde edilen veriler bağımsız değişkenlere uygun olarak tablolarda verilmiş ve daha sonra bulgular yorumlanmıştır. Tablolarda belirtilen yüzdelik oranlar, belirtilen kategori içindeki örneklem grubuna göre değerlendirilmektedir.

	Değişken		f	%
1.	Cinsiyet	Kız	300	61.2
		Erkek	190	38.8
		Toplam	490	100
2.	Yaş	17-18	36	7.3
		19-20	160	32.7
		21-22	208	42.4
		23-24	70	14.3
		Diğer	16	3.3
		Toplam	490	100
3.	Fakülte	İlahiyat Fakültesi	99	20.2
		Besyo	96	19.6
		Edebiyat Fakültesi	99	20.2
		Sağlık Bilimleri	96	19.6
		İktisat Fakültesi	100	20.4
		Toplam	490	100
4.	Yerleşim Yeri	Büyükşehir	126	25,7
		Şehir	133	27,1
		İlçe	136	27,8
		Kasaba	11	2,2
		Köy	84	17,1
		Toplam	490	100

Tablo 1’de araştırmaya katılanların bir takım olgusal nitelikleri gösterilmektedir. Buna göre örneklemin 300’ü kız (%61.2) ve 190’ı erkek (%38.8) olarak görülmektedir. 208’i 21-22 yaş aralığında (%42.4), 160’ı 19-20 (%32.7), 70’i 23-24 (%14.3), 36’sı ise 17-18 (%7.3) yaş aralığında yer almaktadır. Örneklemin fakültele göre dağılımı; İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi 100 (%20.4), İlahiyat Fakültesi 99 (%20.2), Edebiyat Fakültesi 99 (20.2), Sağlık Bilimleri Fakültesi 96 (%19.6) ve Besyo 96 (%19.6) şeklindedir. Araştırmaya katılanların 133’ü şehir merkezinde (%27.1), 136’sı ilçede (%27.8), 126’sı büyükşehirde (%25.7), 84’ü köyde (%17.1) ve 11’i kasabada (%2.2) yaşamaktadır.

2. Sosyo-demografik Değişkenlere Göre Örneklemin Bireysel-Sosyal Sorumluluk Duygusu Düzeyleri

a) Cinsiyete Göre Örneklemin Bireysel-Sosyal Sorumluluk Duygu Düzeyleri

No	Cinsiyet	N	%	Xs	Ss
1	Erkek	190	38.8	61.23	13.17
2	Kız	300	61.2	61.63	13.18
	Toplam	490	100		
df= 488 F=.256 T= -.326 P=.745 p >.05					

Tablo 2. Cinsiyete göre sorumluluk duygusu puanlarını yansıtmaktadır. Buna göre erkeklerin sorumluluk duygusu puan ortalaması 61.23, kızların puan ortalaması 61.63 olup T-Test analizinde istatistiksel anlamda bir farklılaşma görülmemektedir ($p>.05$). Buna göre erkekler ve kızlar arasında sorumluluk duygusu düzeylerinin farklılaşmadığı ifade edilebilir.

b) Yerleşim Yerine Göre Sorumluluk Duygusu Düzeyleri

No	Fakülte	N	%	Xs	Ss	Scheffe
1	Büyükşehir	126	25,7	64,37	12,38	1/3
2	Şehir	133	27,1	60,23	13,64	
3	İlçe	136	27,8	59,16	14,16	
4	Kasaba	11	2,2	61,90	17,34	
5	Köy	84	17,1	62,78	10,29	
	Toplam	490	100			
df= 4/485 F= 3.135 P=.015 p<.05						

Tablo 3. Yerleşim yerine göre sorumluluk duygusu puanlarını yansıtmaktadır. Buna göre büyükşehirde yaşayanların sorumluluk puan ortalaması 64.37, şehirde yaşayanların puan ortalaması 60.23, ilçede yaşayanların puan ortalaması 59.16, kasabada yaşayanların puan ortalaması 61.90 ve köyde yaşayanların sorumluluk puan ortalaması 62.78 olarak görülmektedir. Bu sonuçlara göre Tek yönlü anova analizinde istatistiksel anlamda bir farklılaşma görülmektedir ($p < .5$). Post-Hoc (Scheffe) ise bu durumun, büyükşehirde yaşayanlar ile ilçede yaşayanlar arasındaki ilişkiden kaynaklandığını göstermektedir.

c) Baba Öğrenimine Göre Bireysel-Sosyal Sorumluluk Duygu Düzeyleri

No	Fakülte	N	%	Xs	Ss	Tukey
1	Okuryazar değil	21	4,3	53,90	22,16	1/4
2	Okuryazar	31	6,3	58,54	15,08	
3	İlkokul mezunu	211	43,1	62,07	11,73	
4	Ortaokul mezunu	84	17,1	63,80	9,95	
5	Lise mezunu	92	18,8	62,28	13,82	
6	Üniversite m	39	8,0	58,89	15,38	
7	Master/doktora	12	2,4	57,58	13,82	
	Toplam	490	100			
		df= 6/483	F= 2.449	P= .024	p<.05	

Tablo 4. Baba öğrenim durumuna göre sorumluluk duygusu puanlarını yansıtmaktadır. Buna göre okuryazar olmayanların sorumluluk puan ortalaması 52.90, okuryazar olanların puan ortalaması 58.54, ilkököl mezunu olanların puan ortalaması 62.07, ortaokul mezunu olanların puan ortalaması 63.80, lise mezunu olanların puan ortalaması 62.28, üniversite mezunu olanların puan ortalaması 58.89, mastır/doktora yapmış olanların puan ortalaması ise 57.58'dir. Tek yönlü anova analizinde istatistiksel anlamda bir farklılaşma görülmektedir ($p < .5$). Post-Hoc (Tukey) ise bu durumun, okuryazar olmayanlar (1. Grup) ortaokul mezunu (4. Grup) arasındaki ilişkiden kaynaklandığını göstermektedir. Buna göre dalgalı bir görünüm gösterse de eğitim düzeyi arttıkça sorumluluk düzeyinde de bir artış eğilimi olduğu ifade edilebilir.

d) Anne Öğrenimine Göre Bireysel-Sosyal Sorumluluk Duygu Düzeyleri

Anne Öğrenim	No	Başkalarına yardım ederim.	Başkalarına yardım ederim.												Toplam	
			Kesinlikle katılmıyorum		Biraz katılmıyorum		Katılmıyorum		Katılıyorum		Biraz katılıyorum		Kesinlikle katılıyorum		N	%
			N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
Anne Öğrenim	1	Okur-yazar değil	6	7,8	1	1,3	0	0	18	23,4	10	13,0	42	54,5	77	100
	2	Okur-yazar	2	4,8	3	7,1	0	0	15	35,7	8	19,0	14	33,3	42	100
	3	İlkokul mezunu	8	3,3	5	2,1	1	,4	71	29,6	28	11,7	127	52,9	240	100
	4	Ortaokul mezunu	3	3,8	2	2,5	0	0	24	30,0	3	3,8	48	60,0	80	100
	5	Lise mezunu	2	5,0	0	0	2	5,0	9	22,5	4	10,0	23	57,5	40	100
	6	Üniversite mezunu	1	11,1	1	11,1	0	0	0	0	2	22,2	5	55,6	9	100
	7	Master/Doktora	0	0	0	0	1	50,0	0	0	1	50,0	0	0	2	100
		Toplam	22	4,5	12	2,4	4	,8	137	28,0	56	11,4	259	52,9	490	100
Chi-Square		X= 1,022 df= 30 P=.000 P<.05														

Tablo 5. Anne öğrenim durumuna göre başkalarına yardım etme tutumunu göstermektedir. Anne öğrenim durumunun yardım etme davranışını ne şekilde etkilediğinin belirlenebilmesi amacıyla katılımcılara 'başkalarına yardım ederim' önermesine katılıp katılmadıkları sorulmuştur. Buna göre, annesi okur-yazar olmayanların %54.5 (n: 42) başkalarına yardım etme eğiliminde olduğu görülürken %7.8'inin (n: 6) söz konusu önermeye katılmadıkları gözlenmektedir. Annesi okur-yazar olanların %33.3 (n:14) başkalarına yardım etme konusunda olumlu bir tutuma sahip oldukları görülürken %4.8'i (n:2) bu konuda

olumsuz bir tutum sergilemektedir. Annesi ilköğretim mezunu olanların %52.9 (n: 127) başkalarına yardım etme eğiliminde olduğu görülürken %3.3'ünün (n: 8) söz konusu önermeye katılmadığı ifade edilmektedir. Annesi ortaokul mezunu olanların %60 (n: 48) başkalarına yardım etme eğiliminde oldukları gözlenirken %3.8'inin (n: 3) bu konuda olumsuz bir tutum sergilediği ifade edilmektedir. Annesi lise mezunu olanların %57.5 (n: 23) başkalarına yardım etme eğiliminde olduğu görülürken %5.0'inin (n: 2) söz konusu önermeye katılmadığı gözlenmektedir. Annesinin lisans mezunu olduğunu ifade edenlerin %55.6 (n: 5) başkalarına yardım etme davranışı sergiledikleri ifade edilirken 11.1'inin (n: 1) ise bu konuda olumsuz düşündükleri görülmektedir. Annesinin eğitim düzeyi master/doktora seviyesinde olanların örneklemdaki temsiliyeti çok düşük olduğu için diğer gruplarla karşılaştırılmaları uygun görülmemektedir.

Ki-kare analizi sonuçlarına bakıldığında da anne öğrenim durumuna göre başkalarına yardım etme tutumunun değişkenlik gösterdiği görülmektedir ($p < .5$). Tablo incelendiğinde anne eğitim düzeyiyle başkalarına yardım etme tutumu, örneklem sayısına bağlı olarak negatif bir ilişki gözükse de örneklemin genel dağılımına bakıldığında doğru orantılı bir ilişki göze çarpmaktadır. Katılımcılar genel olarak değerlendirildiğinde ise %52.9'unun (n: 259) başkalarına yardım etme konusunda olumlu bir tavır sergilediği ifade edilebilir.

e) Ailevi Karar Alma Durumuna Göre Bireysel-Sosyal Sorumluluk Duygu Düzeyleri

No	Fakülte	N	%	Xs	Ss	Scheffe
1	Babam karar verir	111	22,7	60,6757	13,23162	3/4
2	Annem karar verir	33	6,7	59,0000	17,00184	
3	Annem babam ortak karar verir	151	30,8	59,8079	14,46500	
4	Ailede herkes söz sahibidir	195	39,8	63,6410	10,95842	
	Toplam	490	100			
		df= 3/486	F= 3.130	P= .025	p<.05	

Tablo 6. Ailevi karar alma durumuna göre sorumluluk duygusu puanlarını yansıtmaktadır. Buna göre, aile içerisinde babanın karar vermede aktif bir görev üstlendiğini düşünenlerin sorumluluk puan ortalaması 60.67, anne tarafından kararların alındığını düşünenlerin sorumluluk puan ortalaması 59.00, kararların anne ve babanın ortak katılımıyla alındığını ifade edenlerin sorumluluk puan ortalaması 58.80, son olarak ailede herkesin söz sahibi olduğunu düşünenlerin sorumluluk puan ortalaması 63.64'dür. Bu sonuçlara göre Tek Yönlü Varyans Analizinde (ANOVA) de istatistiksel anlamda bir farklılaşma bulunmuştur ($p < .5$). Post-Hoc (Scheffe) ise bu durumun, ailede anne ve babanın ortak katılımıyla karar verildiğini düşünenler (3. Grup) ile ailede herkesin söz sahibi olduğunu düşünenler (4. Grup) arasındaki ilişkiyi kaynaklandığını göstermektedir. Buna göre aile içi karar vermede aile bireylerinin tamamının sürece dâhil edilmesi sorumluluğu artırıcı bir durum arz etmektedir.

3. Dindarlık Eğilimine Göre Bireysel-Sosyal Sorumluluk Duygusu Düzeyi

a) Öznel Dindarlık Algısına Göre Bireysel ve Sosyal Sorumluluk Duygusu Düzeyi

No		N	%	Xs	Ss	Scheffe
1	Katılıyorum	327	66.7	62.80	12.03	1/3
2	Katılmıyorum	42	8.6	59.59	12.86	
3	Kararsızım	120	24.5	58.39	15.53	
	Toplam	490	100			
		df= 3/486	F= 4.019	P= .008	p<.05	

Tablo 7. Öznel dindarlık algısına göre sorumluluk duygusu puanlarını yansıtmaktadır. Katılımcılardan kendisini dindar görenlerin sorumluluk puan ortalaması 62.80, dindar görmeyenlerin 59.59, ve bu konuda kararsız olanların puan ortalaması 58.39 olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sonuçlara göre Tek Yönlü Varyans Analizinde (ANOVA) de istatistiksel anlamda bir farklılaşma bulunmuştur ($p < .5$). Post-Hoc (Scheffe) ise bu durumun dindar olduğunu düşünenler (1. Grup) ile bu konuda kararsız kalanlar (3. Grup) arasındaki farklılıktan kaynaklandığını göstermektedir. Bu sonuçlar ışığında dindarların, örneklemin genel

ortalamasının üzerinde puan aldıkları anlaşılmaktadır. Bu durumda dindarlık tutumlarının sorumluluk duygusunu tetiklediği ifade edilebilir.

b) Din-Anlam İlişikisine Göre Bireysel ve Sosyal Sorumluluk Duygusu Düzeyi

No		N	%	Xs	Ss	Scheffe
1	Katılıyorum	476	97.1	61.93	12.64	1/3
2	Katılmıyorum	7	1.4	55.28	15.54	2/3
3	Kararsızım	7	1.4	36.42	20.74	
	Toplam	490	100			
		df= 2/487	F= 14.482	P=.000	p<.05	

Tablo 8. Din-anlam ilişkisine göre sorumluluk duygusu puanlarını yansıtmaktadır. Buna göre dinin insan hayatına bir amaç ve anlam kazandırdığını düşünenlerin sorumluluk puan ortalaması 61.93, bu şekilde düşünmeyenlerin sorumluluk puan ortalaması 55.28, bu konuda kararsız kalanların sorumluluk puan ortalaması 36.42'dir. Bu sonuçlara göre Tek Yönlü Varyans Analizinde (ANOVA) de istatistiksel anlamda bir farklılaşma bulunmuştur ($p<.5$). Post-Hoc (Scheffe) ise bu durumun dinin insan hayatına bir amaç ve anlam kazandırdığını düşünenlerle (1.Grup) bu konuda kararsız kalanlar (3. Grup) ve bu şekilde düşünmeyenler (2. Grup) ile kararsız kalanlar (3. Grup) arasındaki farklılıktan kaynaklandığını göstermektedir.

c) Dini Bir Mutluluk kaynağı Olarak Görme Durumuna Göre Öfkeyi Kontrol Etme Tutumu

No	İnanç-Mutluluk ilişkisi	Öfkemi kontrol ederim.													
		Kesinlikle katılmıyorum		Biraz katılmıyorum		Katılmıyorum		Katılıyorum		Biraz katılıyorum		Kesinlikle katılıyorum		Toplam	
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1	Katılıyorum	1	2,4	7	16,7	8	19,0	8	19,0	4	9,5	14	33,3	42	100
2	Katılmıyorum	34	9,1	41	11,0	39	10,5	92	24,7	98	26,3	68	18,3	372	100
3	Kararsızım	7	9,2	9	11,8	6	7,9	25	32,9	20	26,3	9	11,8	76	100
	Toplam	42	8,6	57	11,6	53	10,8	125	25,5	122	24,9	91	18,6	490	100
Chi-Square		X= 19,920 df= 10 P=.030 P<.05													

Tablo 9. Dini bir mutluluk kaynağı olarak görme durumuna göre öfkeyi kontrol etme tutumunu göstermektedir. Dini bir mutluluk kaynağı olarak görmenin öfkeyi kontrol etme tutumunu ne şekilde etkilediğinin belirlenebilmesi amacıyla katılımcılara 'öfkemi kontrol ederim' önermesine katılıp katılmadıkları sorulmuştur. Buna göre dini bir mutluluk kaynağı olarak görenlerin %33.3'ü (n: 14) öfkelerini kontrol etme tutumuna sahipken %2.4'ünün (n: 1) bu şekilde bir tutum sergilemedikleri görülmektedir. Dini bir mutluluk kaynağı olarak ifade etmeyenlerin %18.3'ü (n:68) öfkeyi kontrol etmede olumlu bir tutum sergilerken %9.1'i (n: 34) bu konuda olumsuz bir tutuma sahiptir. Dinin bir mutluluk kaynağı olup olmadığı konusunda kararsız kalanların ise %11.8'i (n:9) öfkeyi kontrol etmede başarılı olduğunu ifade ederken %9.2'si (n: 7) aksini ifade etmektedir. Ki-kare analizi sonuçlarına göre dini bir mutluluk kaynağı olarak görme durumuna göre öfkeyi kontrol etme tutumu değişmektedir ($p<.5$). Tablo incelendiğinde dinin bir mutluluk kaynağı olduğunu ifade edenlerin öfkelerini kontrol etmede daha başarılı oldukları ifade edilebilir. Genel olarak değerlendirildiğinde ise katılımcıların %18.6'sının (n:91) öfkelerini kontrol ettikleri gözlenirken %8.6'sı (n: 42) bu konuda olumsuz bir tutuma sahip olduğu görülmektedir.

d) Toplumsal Değerlere Yönelik Tutuma Göre Bireysel ve Sosyal Sorumluluk Duygusu

No	Fakülte	N	%	Xs	Ss	Scheffe
1	Katılıyorum	456	93.1	62.14	12.67	1/2
2	Katılmıyorum	12	2.4	49.66	19.51	1/3
3	Kararsızım	22	4.5	54.00	14.49	
Toplam						
df= 2/487		F= 9.265	P=.000	p<.05		

Tablo 10. katılımcıların toplumsal değerlere yönelik tutumuna göre sorumluluk duygusu puanlarını yansıtmaktadır. Buna göre katılımcılardan doğruluk, yardımseverlik, fedakârlık gibi toplumsal ve kültürel değerleri çok önemseyenlerin sorumluluk puan ortalaması 62.14, bu önermeye katılmayanların 49.66 ve bu konuda kararsız olanların puan ortalaması 54.00 olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sonuçlara göre Tek Yönlü Varyans Analizinde (ANOVA) de istatistiksel anlamda bir farklılaşma bulunmuştur ($p<.5$). Post-Hoc (Scheffe) ise bu durumun, toplumsal ve kültürel değerleri çok önemseyenlerle (1. Grup) ile söz konusu toplumsal ve kültürel değerleri önemsemeyenler (2. Grup) ve bu konuda kararsız kalanlar arasındaki farklılıktan kaynaklandığını göstermektedir. Doğruluk, yardımseverlik, fedakârlık gibi toplumsal ve kültürel değerleri çok önemseyenlerin, önemsemeyenlere göre sorumluluk duygusu puanları anlamlı derecede daha yüksektir. Bu durum toplumsal değerleri benimsemenin bireyde topluma karşı sorumluluk hissi uyandırmasıyla ilişkilendirilebilir.

e) Namaz Kılma Devamlılığı ile Nazik Davranma Tutumu Arasındaki İlişki Düzeyi

No	Fakülte	Başkalarına karşı nazik davranırım.													
		Kesinlikle katılmıyorum		Biraz katılmıyorum		Katılmıyorum		Katılıyorum		Biraz katılıyorum		Kesinlikle katılıyorum		Toplam	
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1	Katılıyorum	9	5,8	5	3,2	1	,6	43	27,9	20	13,0	76	49,4	154	100
2	Katılmıyorum	9	4,5	6	3,0	5	2,5	61	30,8	41	20,7	76	38,4	198	100
3	Kararsızım	3	2,2	1	,7	4	2,9	36	26,1	39	28,3	55	39,9	138	100
Toplam		21	4,3	12	2,4	10	2,0	140	28,6	100	20,4	207	42,2	490	100
Chi-Square		X= 18,603 df= 10 P=.046 P<.05													

Tablo 11. Namaz kılma durumuna göre başkalarına nazik davranma tutumunu göstermektedir. Namaz kılma davranışının başkalarına karşı nazik olma tutumunu ne şekilde etkilediğinin belirlenebilmesi amacıyla katılımcılara 'başkalarına karşı nazik davranırım' önermesine katılıp katılmadıkları sorulmuştur. Buna göre namaz kılanların %49.4'ünün (n: 154) başkalarına karşı nazik davranma eğiliminde olduğu, %5.8'inin (n: 9) ise bu konuda olumsuz bir tavır sergilediği görülmektedir. Namaz kılmadığını ifade edenlerin %38.4'ünün (n: 76) başkalarına nazik davranma eğiliminde olduğu %4.5'inin (n: 9) ise böyle bir tutum içerisinde olmadığı gözlenmektedir. Namaz kılıp kılmama konusunda kararsız kalanların %39.9'u (n: 138) başkalarına karşı nazik davrandığı görülürken %2.2'sinin (n:3) böyle bir tutuma sahip olmadığı görülmektedir. Ki-kare analizi sonuçlarına göre namaz kılma durumuna göre başkalarına nazik davranma tutumu değişmektedir ($p<.5$). Tablo incelendiğinde namaz kılma davranışı arttıkça nazik davranma tutumunda da bir artış gözlenmektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde ise katılımcıların %42.2'sinin (n:207) başkalarına karşı nazik bir tutum sergilediği gözlenirken %4.3'ünün (n: 21) böyle bir tutuma sahip olmadığı görülmektedir.

³ Ankette bu soru ifadesi "Namazımı düzenli olarak kılarım" şeklindedir.

f) Namaz Kılma Devamlılığı ile Öfkeyi Kontrol Etme Tutumu Arasındaki İlişki Düzeyi

	No		Öfkemi kontrol ederim.													
			Kesinlikle katılmıyorum		Biraz katılmıyorum		Katılmıyorum		Katılıyorum		Biraz katılıyorum		Kesinlikle katılıyorum		Toplam	
			N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Namaz Kılma	1	Katılıyorum	12	7,8	18	11,7	9	5,8	41	26,6	44	28,6	30	19,5	154	100
	2	Katılmıyorum	25	12,6	28	14,1	25	12,6	47	23,7	43	21,7	30	15,2	198	100
	3	Kararsızım	5	3,6	11	8,0	19	13,8	37	26,8	35	25,4	31	22,5	138	100
		Toplam	42	8,6	57	11,6	53	10,8	125	25,5	122	24,9	91	18,6	490	100
		Chi-Square	X= 20,246 df= 10 P=,027 P<.05													

Tablo 12. Namaz kılma durumuna göre öfkeyi kontrol etme tutumunu göstermektedir. Namaz kılma davranışının öfkeyi kontrol etme tutumunu ne şekilde etkilediğinin belirlenebilmesi amacıyla katılımcılara 'öfkemi kontrol ederim' önermesine katılıp katılmadıkları sorulmuştur. Buna göre namaz kıldığını ifade edenlerin %19.5'i (n:30) öfkeyi kontrol etmede başarılı olduklarını ifade ederken katılımcıların %7.8'i (n:12) bu konuda olumsuz bir tutum sergilemektedir. Namaz kılmadığını ifade edenlerin %15.2'i (30) öfkeyi kontrol etmede başarılı olduklarını ifade ederken %12.6'sı (25) öfke kontrolünde olumsuz bir tutum sergilediklerini ifade etmektedir. Namaz kılıp kılmama konusunda kararsız kalanların %22.5'unun (n: 31) öfke kontrolünde olumlu bir tutum sergiledikleri gözlenirken %3.6'sının (n:5) böyle bir tutuma sahip olmadığı görülmektedir. Ki-kare analizi sonuçlarına göre namaz kılma durumuna göre öfkeyi kontrol etme tutumu değişmektedir (p<.5). Tablo incelendiğinde namaz kılma davranışındaki artış ile öfkeyi kontrol etme arasında pozitif yönlü bir ilişki göze çarpmaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde ise katılımcıların %18.6'sının (n:91) öfkelerini kontrol ettikleri gözlenirken %8.6'sı (n: 42) bu konuda olumsuz bir tutuma sahip olduğu görülmektedir.

g) Aile Dindarlık Durumu ile Yardım Etme Davranışı Arasındaki İlişki Düzeyi

	No		Başkalarına yardım ederim.													
			Kesinlikle katılmıyorum		Biraz katılmıyorum		Katılmıyorum		Katılıyorum		Biraz katılıyorum		Kesinlikle katılıyorum		Toplam	
			N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Aile Dindarlık	1	Dindarlar	15	5,0	6	2,0	1	,3	77	25,4	38	12,5	166	54,8	303	100
	2	Biraz Dindarlar	4	3,7	6	5,6	2	1,9	39	36,1	8	7,4	49	45,4	108	100
	3	Çok Dindarlar	3	4,1	0	,0	0	,0	20	27,0	9	12,2	42	56,8	74	100
	4	Hiç Dindar Değiller	0	,0	0	,0	1	20,0	1	20,0	1	20,0	2	40,0	5	100
		Toplam	22	4,5	12	2,4	4	,8	137	28,0	56	11,4	259	52,9	490	100
		Chi-Square	X= 39,798 df= 15 P=.000 P<.05													

Tablo 13. Aile dindarlık durumuna göre başkalarına yardım etme tutumunu göstermektedir. Aile dindarlık durumunun yardım etme tutumunu ne şekilde etkilediğinin belirlenebilmesi amacıyla katılımcılara 'başkalarına yardım ederim' önermesine katılıp katılmadıkları sorulmuştur. Buna göre, ailesini dindar görenlerin %54.8 (n:166) başkalarına yardım etme eğiliminde oldukları görülürken %5.0'i (n: 15) söz konusu önermeye katılmamaktadır. Ailesini biraz dindar olarak görenlerin %45.4'ü (49) başkalarına yardım etme konusunda olumlu bir tutuma sahipken örneklemin %3.7'si (n: 4) bu konuda olumsuz bir tutum sergilemektedir. Ailesini 'çok dindar' olarak değerlendirenlerin ise %56.8'i (n: 42) başkalarına yardım etme konusunda olumlu bir tutum sergilerken örneklemin %4.1'i (n: 3) bu konuda olumsuz bir tutum takınmaktadır. Ailesinin hiç dindar olmadığını düşünenlerin örneklemdaki temsiliyeti çok düşük olduğundan diğer gruplarla karşılaştırılmaları uygun görünmemektedir.

Ki-kare analizi sonuçlarına bakıldığında da aile dindarlık durumuna göre başkalarına yardım etme tutumu değişmektedir (p<.5). Tablo incelendiğinde ailesini dindar ve çok dindar görenlerin diğer gruplara göre başkalarına yardım etme tutumu konusunda daha duyarlı oldukları görülmektedir. Katılımcılar genel olarak değerlendirildiğinde ise önemli bir kısmının (%52.4) başkalarına yardım etme konusunda olumlu bir tutuma sahip olduğu, %4.5'lik (n: 22) bir kesimin ise bu konuda olumsuz bir tutum sergilediği gözlenmektedir.

h) Aile Dindarlık Durumu ile Çaba Gösterme Tutumu Arasındaki İlişki Düzeyi

Tablo 14: Öznel Dindarlık Algısına Göre Çalışmalarda Çaba Gösterme Tutumu (Chi-Square Analizi).

	No		Çalışmalarda iyi bir çaba gösteririm.													
			Kesinlikle katılmıyorum		Biraz katılmıyorum		Katılmıyorum		Katılıyorum		Biraz katılıyorum		Kesinlikle katılıyorum		Toplam	
			N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Öznel Dindarlık Algısı*	1	Katılıyorum	8	2,4	7	2,1	4	1,2	98	30,0	44	13,5	166	50,8	327	100
	2	Katılmıyorum	1	2,4	1	2,4	5	11,9	10	23,8	9	21,4	16	38,1	42	100
	3	Kararsızım	10	8,3	4	3,3	1	,8	24	20,0	25	20,8	56	46,7	120	100
		Toplam	19	3,9	12	2,4	10	2,0	132	26,9	78	15,9	239	48,8	490	100
		Chi-Square	X= 40,264 df= 15 P=.000 P<.05													

Tablo 14. Öznel dindarlık algısına göre çalışmalarda çaba gösterme tutumunu göstermektedir. Öznel dindarlık algısının çalışmalarda çaba gösterme tutumunu ne şekilde etkilediğinin belirlenebilmesi amacıyla katılımcılara 'çalışmalarda iyi bir çaba gösteririm' önermesine katılıp katılmadıkları sorulmuştur. Buna göre dinî inanış ve uygulamalar bakımından kendisini dindar olarak görenlerin %50.8'i (n: 166) çalışmalarda çaba gösterme eğiliminde olduğu %2.4'ü (n: 8) ise bu konuda olumsuz bir tavra sahiptir. Kendisini dindar olarak görmeyenlerin %38.1'i (n: 16) çalışmalarda çaba gösterme eğiliminde olduğu görülürken %8.3'ü (n: 10) bu konuda olumsuz bir tutuma sahiptir. Dindarlıkları konusunda kararsız olanları çaba göstermeyle ilgili tutumlarına gelince; bu grubun %46.7'si (56) çalışmalarda iyi bir çaba gösterdiğini ifade ederken %8.3'ü (n:10) bu önermeye katılmamaktadır. Ki-kare analizi sonuçlarına göre öznel dindarlık algısına göre çalışmalarda çaba gösterme tutumu değişmektedir. (p<.5). Tablo incelendiğinde dindarlık arttıkça çaba gösterme tutumunun da kayda değer bir artış gösterdiği ifade edilebilir. Katılımcılar genel olarak değerlendirildiğinde ise %48.8'inin (n: 239) çaba gösterme konusunda olumlu bir tavır sergilediği ifade edilebilir.

TARTIŞMA

1. Örneklerin Sosyo-Demografik Değişkenlere Göre Bireysel-Sosyal Sorumluluk Duygusu Düzeyleri İle İlgili Bulguların Tartışılması

A₁. "Kızların bireysel-sosyal sorumluluk duygusu puanları erkeklere göre daha yüksektir." hipotezi doğrulanmamıştır. Sosyo-demografik bir değişken olarak cinsiyet birçok çalışmada önemli bir veri olarak kullanılmaktadır. Bu çalışmada kızlar ile erkekler arasında bireysel ve sosyal sorumluluk duygusu düzeyleri açısından anlamlı bir farklılaşma oluşmadığı görülmektedir. Ancak Özalp vd'nin (2008: 81-82) üniversite öğrencileri üzerine yaptığı çalışmada kızların erkeklere göre sosyal sorumluluk duygusu düzeylerinin yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Pelit vd'nin (2009: 27) yaptığı çalışmada ise bu çalışmaya koşut olarak cinsiyet ile sosyal sorumluluk arasında anlamlı bir ilişki ortaya çıkmamıştır. Bireysel ve sosyal sorumluluğun toplumsal normlarla ilişkisi göz önüne alındığında cinsiyetin önemli bir değişken olarak yerini alması kaçınılmazdır. Kızların sorumluluk duygusu düzeylerinin erkeklere oranla daha yüksek olmasını beklemek, cinsiyet olarak bir tarafa toplumsal olumluluk atfetmek anlamına gelmemektedir. Bu tür nicel çalışmalarda cinsiyet değişkeni toplumsal cinsiyeti (gender) imleyecek şekilde kullanılmaktadır. Ahlaki normlar, özellikle de içinde yaşadığımız toplum göz önüne alındığında, toplumsal bir baskı oluşturacak şekilde kızları erkeklere göre daha fazla çevrelemektedir. Cinsiyet bu anlamda toplumun en küçük birimi olarak görülen aile içinde zamanla oluşmaktadır. Toplumun kız ve erkeklerle ilgili kültürel kodları bu zaman zarfında bireye aktararak toplumsal cinsiyet şekillenmekte ve bireyi bir ömür etkileyecek önemli bir unsura dönüşmektedir. Erkekler genellikle aile içerisinde sert, soğukkanlı ve tahakküm sahibi olarak ön plana çıkarken kadınlar ise erkeklerle kıyaslandığında daha sıcakkanlı, açık yürekli, mülayim, çekici, güler yüzlü, duygusal ve fedakâr bireyler olarak tanımlanırlar. Sosyalleşme süreci içinde kızlar ve erkekler toplumsal normların onayladığı kadınlık ve erkeklik rollerini edinerek buna göre davranmaya başlarlar (Kümbetoğlu, 2010: 40). Böylece bireyin cinsiyetine uygun davranış kodlarını içselleştirmesi ve bunu zamanla geliştirmesi toplum tarafından kişiden beklenen bir durum olur (Bhasin, 2003: 1-2).

Toplumsal cinsiyet toplum içinde sınıfsal bir ayrımı da vurgulayarak bir ayrımcılığa dikkat çeker. Bu ayrım toplumsal normların kadınları baskılayan yönlerinin eleştirilmesinde kilit bir rol oynamaktadır.

⁴ Ankette bu soru ifadesi "Kendimi dindar olarak görüyorum" şeklindedir.

Çünkü 'kadın' ve 'erkek' olmak toplumdan topluma ve zaman içinde değişebilen bir olgu olarak görülmektedir. İçinde yaşadığımız toplum göz önüne alındığında kadınlara atfedilen toplumsal rollerin sorumluluk kavramıyla yakından ilişkili olduğu görülebilir. Buna rağmen çalışmada anlamlı bir sonucun ortaya çıkmayışı örneklem olarak müracaat edilen kız grubunun yaş itibarıyla toplumun öngördüğü 'kadınlık' rollerini tam olarak yansıtamayışı olabilir. Bir başka neden toplumsal normların farklılaşarak kadınlık ve erkeklik rollerinin değişmesi olarak görülebilir. Bu değişimin gençler üzerinde daha belirgin bir şekilde gözlenmesi doğaldır. Toplumsal cinsiyet bu anlamda sosyal ilişkilerin değişim seyrini izlemek için önemli bir açılım sağlamaktadır (Dedeoğlu, 2000: 143). Erkeklerin toplum içindeki kadınlara nispeten toplumsal kurumlar tarafından desteklenen 'avantajlı' konumları, bu süreç içinde eleştiri oklarının hedefi haline gelmektedir. Akademik çerçevede yapılan birçok çalışma söylemsel (*discursive*) düzeyde kadınların lehine olacak tarzda bir farkındalığı dünya genelinde oluşturduğu söylenebilir. Ancak bu söylemin evrensel düzeyde küreselleşmeci söylemle koşut ilerlediği de fark edilebilir. Kadınlık ve erkeklik rolleri dünya genelinde tek bir kalıpla ifade edilemeyeceği gibi toplumsal cinsiyet söylemi de yeknesak bir durum arz etmez. Toplumdan topluma kadınlığa ve kadınlara yüklenen anlam farklılıklarının bu tartışma içinde göz önüne alınması elzem görünmektedir. Kadınları ya da erkekleri özcü bir yaklaşım içinde homojen bir grup olarak değerlendirmek, insan-insan ilişkilerinin doğasına kişileri yabancılaştırabilir. Toplumsal yapının biricikliğinin eklektik yaklaşımlarla parçalanması yapılan analizleri indirgemeci bir görünüme büründürülebilir. Birçok unsur göz önünde bulunduran bir yaklaşım, 'kadın' söylemlerinin kadının toplumsal kuşatılmışlığını meşrulaştıracak bir hale dönüşmesini engelleyecektir. Sorumluluğun hem bireysel anlamda hem de toplumsal anlamda belli bir cinsiyete mal edilemeyeceği açıktır. Risklerin cinsiyet ayrımı yapmadığı bir dünya içinde sorumluk açısından da bir ayrım gözetilmemesi gerekmektedir.

A₂ - "Kırsaldan kente gidildikçe bireysel ve sosyal sorumluluk duygusu puanları artmaktadır." hipotezi doğrulanmıştır ($p < .5$). Çalışmada büyük şehirlerde yaşayan kişilerin bireysel-sosyal sorumluluk duygusu düzeylerinin yüksek olduğu görülmektedir. Ortaya çıkan sonuç köy-kent ayrımı üzerinden anlaşılabilir. Klasik sosyolojide Durkheim, geleneksel-modern ayrımını mekanik dayanışma ve organik toplum olarak ele almış ve bu iki toplum yapısını iki kavram üzerinden tanımlamıştır. Mekanik dayanışmalı toplumsal yapı, homojen bireylerin düşünce ve eylemlerini belirleyen güçlü bir kolektif bilince sahiptir. Bu toplumsal yapı içerisinde "kültürel sistemin hacmi, yoğunluğu, belirlenmişliği ve dinsel içeriği yüksektir." Kolektif bilincin normlarının dışına çıkma toplumun tamamına ve dine karşı işlenmiş bir suç olarak görülür (Turner vd., 2010: 357). Bu anlamda kırsal kesimde yaşayan bireyler, içinde doğdukları cemaatin kendilerinden istediği sorumlulukları eksiksiz yerine getirmek durumundadır. Sorumluluk bu toplumsal yapı içinde bireysel bilincin özgür seçimi olmaktan daha çok bir örfün harfiyen yerine getirilmesi olarak anlaşılabilir. Sorumluluğu "Kişinin toplum ya da öteki bireyler karşısında yapıp ettiklerini ya da kendi yetki alanlarına giren bir olayın sonuçlarını üstlenmesi" (Hökelekli, 2013: 61) olarak tarif edersek bu tür toplumlarda kişi diğerlerine karşı meydana gelen yükümlülük ve ödevlerini yerine getirmek durumundadır. Örneğin aile fertleri içinde en yaşlı üye istese de istemese de doğrudan aile karar alma mekanizmasının en üstünde yer alacaktır. Bu kişi öldüğünde ise yine ondan sonra gelen en yaşlı kişi bu sorumluluğu yerine getirmek durumundadır. Bundan dolayı çalışmada çıkan sonuç çalışmanın genel hipotezi ile uyumluluk göstermektedir. Şehirler ve büyük şehirleri ise organik biçimde yapılanmış toplumlar kategorisine sokabiliriz. Modern şehirlerin gelişmesi hiç kuşkusuz modern makine teknolojisinden, büyük çapta üretimden ve kapitalist girişimcilikten bağımsız değildi. Ancak önceki çağlarda da günümüzdeki şehirlere belli yönleriyle benzeyen yerleşim yerleri olmuştur. Bu durumda günümüz modern şehirlerini sosyolojik olarak karakterize eden şey daha çok heterojen bireylerin varlığıdır (Wirth, 1938: 7-8). Modern kentlerde, geleneksel cemaat aidiyetinin yerine kentli bireyi oluşturan bireysel yaşamın ve bireyciliğin ön plana çıktığı görülebilir. Modernleşme döneminde kentler, akrabalık ilişkilerinin zayıfladığı, mesleki birliklerin ortaya çıktığı, sosyal baskı unsurlarının azaldığı, bireyselliğin ön plana çıktığı mekânlar olarak görülmüştür (Çelik, 2013: 21-22). Heterojen bir görünüm arz eden modern kentlerde yaşayan insanlar belli sözleşmeler üzerinden ilişki biçimlerini oluştururlar. İnsanlar arasında belli bir işbölümü vardır ve bu yapı bürokratik bir işleyiş içinde sürdürülür. Şehirlerde yaşayan insanlar sorumluluklarını daha rasyonel bir düzlemde yerine getirmektedir. Bireyin okul öncesinden itibaren aldığı eğitim, dinî duygular, küresel risk unsurlarının özellikle büyük şehirlerde daha fazla hissedilmesi, sosyal medya vs. gibi birçok etken şehirde yaşamını sürdüren kişilerin sorumluluk bilincini üst düzeyde etkilemektedir.

A₃₋₄ - "Baba öğrenim düzeyi yükseldikçe bireysel ve sosyal sorumluluk duygusu puanları artmaktadır." ve "Anne öğrenim düzeyi ile yardım etme tutumu arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır." hipotezleri doğrulanmıştır ($p < .5$). Sorumluluk duygusu birçok hususta olduğu gibi doğumla birlikte gelişen süreç içerisinde kişinin kazandığı bir davranış şeklidir. Bu yönüyle kişinin sorumluluk duygusunun gelişimi anne-baba tutumuyla

doğrudan ilişkilidir. Çocukluk çağında belli bir disiplinle yetiştirilen bireyin vicdan anlayışı da buna göre şekillenecektir. Çocuğa sunulan bireysel kararlar alma ve bu kararların olumlu-olumsuz sonuçlarına katlanma serbestliği kişinin sorumluluk duygusunun gelişmesine katkıda bulunacaktır (Hökelekli, 2013: 61). Çocuğun ilk sosyal çevresini aile oluşturmaktadır ve çocuğun ilk sosyal etkileşimi aile fertleriyle olmaktadır. Kendine güven duygusunu gelişip bunun sosyalleşmeye katkı yapması yine bu dönem içinde oluşur. Kişi için ilk model aile bireyleridir. Aile çocuğa kabul edilebilir sosyal davranışları aşıl原因an ilk kurumdur (Kandır & Alpan, 2008: 35). Geleneksel çocuk yetiştirme usullerinin genellikle terk edilme eğilimi gösterdiği günümüz dünyasında, anne-babanın eğitilmiş bireylerden oluşması çocuğun sosyal sorumluluk duygusunu etkileyeceği bu anlamda açıktır. Sosyal sorumluluğu özellikle modern hayat tarzının içinde şekillenen bir edim olarak düşündüğümüzde anne-babası eğitilmiş olan çocukların, küresel risk unsurlarına karşı daha dikkatli olacağı söylenebilir. Kişinin alışveriş seçimleri, beslenme gibi bireysel davranışlardaki farkındalık düzeyinin gelişmesi, savaş, çevre kirliliği, afetler gibi risk unsurlarına karşı sosyal sorumluluk alanlarına katkı yapma belli bir eğitim düzeyi gerektirmektedir ki bu da anne-babanın eğitim düzeyinin yüksek olmasıyla daha üst düzeyde sağlanabilecek bir faktördür.

A₅. "Ailevi kararların alınmasında aile üyelerinin katılımının sağlanması ile bireysel ve sosyal sorumluluk puanları arasında pozitif yönde bir ilişki vardır." hipotezi doğrulanmıştır ($p < .5$). Sorumluluk sahibi kişiler, var olan kaynakları en etkili bir şekilde kullanabilen, toplumun değer yargılarını göz önüne alabilen, bağımsız bir kişilik geliştirebilen, ötekini haklarına riayet ederek kendi ihtiyaçlarını giderebilen insanlardır (Hökelekli, 2013: 59). Bu liste ne kadar uzatılırsa uzatılsın ortaya çıkacak olan, irade sahibi bir bireyin hayata karşı duyduğu özgüven içerisinde yapıp ettikleri davranışlar olacaktır. Bu da anne-baba tutumuyla yakından ilişkilidir. Palut'un (2010: 8) yapmış olduğu çalışmada anne-baba tutumları ve gençlerin tercih ettikleri düşünme şekilleri arasında anlamlı bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Demokratik tutum içerisinde olan anne-baba davranışı ile çocukların olaylara karşı daha eleştirel ve inisiyatif almada görece özgür bireyler olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yeşilyaprak'ın (1993: 9) yapmış olduğu çalışmada demokratik anne-baba tutumunun çocuğun içsel denetimini olumlu etkilediği; başka bir çalışmada çocuğun benlik saygısını yükselttiği ortaya çıkmıştır (Erbil, Divan ve Önder, 2006: 11). Kişinin 'sorumluluğu' benimsemesi ve kendine mal etmesi için sorumluluk alanlarına bizzat iştirak etmesi gerekmektedir. Jakob ve çalışma arkadaşlarının (2017: 145) yaptığı deneysel bir çalışmada deneye katılan kişilerin, kendi kirlettikleri alanları temizlemek hususunda istekli oldukları ancak dış etmenler tarafından ortaya çıkan kirliliğe ya çok az istekli ya da tamamıyla isteksiz davrandıkları ortaya çıkmıştır. Bu durum eğer dış kaynaklıysa ve kendileri dışındaki kişileri ödüllendirme olasılığı yüksekse daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Araştırmalarda ortaya çıkan kendine güven, öz saygı vs. gibi birçok faktör doğrudan sosyal sorumluluk duygusuyla ilişkilidir. Koruyucu bir tutum takınan anne-baba çocuğun bağımsızlık ve sorumluluk duygusunu sekteye uğratar. Ev içinde çocuğun kendi yapabileceği işleri anne-babanın üstlenmesi ve çocuğa yeterince görev verilmemesi, onun yerine tüm kararların alınması (Hökelekli, 2013: 63), hayatta risk almayan ve karşılaştığı problemlerle mücadele yeteneği zayıf yani sorumluluktan sürekli olarak kaçan bireyler ortaya çıkaracaktır. Bu ancak çocuğa küçük yaşlardan itibaren ödevler vererek ve onu aile karar mekanizmasına dâhil ederek aşılabılır.

2. Örneklemin Dindarlık Tutumlarına Göre Bireysel-Sosyal Sorumluluk Duygu Düzeyleri İle İlgili Bulguların Tartışılması

B₁. "Kendisini dindar olarak görenlerin bireysel ve sosyal sorumluluk puanları bu şekilde düşünmeyenlere göre daha yüksektir." hipotezi doğrulanmıştır ($p < .5$). Bireysel tecrübeler sadece kişiyi kuşatan ve onu etkileyen subjektif bir yaşantı olarak kalmaz, çoğu zaman bu tecrübeler dış dünyadaki varlıklarla temasa geçerek objektifleşmektedir. Daha girift yapılar arz eden dini tecrübeler de bireysel bir tecrübenin ötesinde bireyi aşan objektif ve sosyal görünümlere dönüşmektedir. Dini tecrübe "insan ile Tanrı arasındaki mahrem bir ilişki" olarak kalmayarak, dış dünyaya şekil veren, onu yönlendiren, çeşitli boyutlarda ona inanç, renk, duygu, tavır ve davranış biçimleri aşıl原因an bir görünüme bürünmektedir. Özellikle geleneksel dinler ve ahlak sistemleri kültürel tabanlı davranışların en önemli kurumlaşmış kaynaklarını oluşturmaktadır (Kurt, 2018: 44). Bu anlamda Türk kültürüne şekil veren en önemli unsurun İslam dini olduğu kuşkusuzdur. Hem bireysel hem de sosyal sorumlulukla ilişkili birçok kavram kültürel yapımızın önemli ve vaz geçilmez parçalarındandır. Örneğin dini, dili, ırkı fark etmeksizin yardıma muhtaç olan kişilere yardım etmek anlamına gelen 'hayırseverlik' dindar bireyi harekete geçiren sosyal sorumluluk kavramlarından biridir. Hayırseverlik, çeşitli derneklerin, şirket sahiplerinin ve birçok insanın ilgi alanını oluşturmaktadır. Bundan dolayı sosyal ya da kurumsal sorumluluk kavramı son yıllarda hem özel sektörde hem de kamu bünyesindeki kurumların gündeminde önemli bir yer işgal etmektedir. Başlangıçta şirket sahiplerinin bireysel olarak yürüttükleri bağış vb. hayırseverlik faaliyetleri sonradan kurumların öncelikli gündemi haline gelmiştir. Böylece, birçok alandan, sosyal sorumluluk projeleri ortaya çıkmıştır (Saran vd., 2011: 3734).

Sorumluluk ile ilişkilendirilebilecek bir diğer kavram da tutumdur. Tutum bir kişinin başka kişilere veya objelere karşı olumlu ya da olumsuz eğilimini ifade eder. Bu eğilim kişiye doğuştan gelir ve sosyalleşme sürecinde belli bir çerçeveye bürünür. Tüm kişiler algıladığı objelere ve nesnelere karşı bir tutuma sahiptir. Her bir tutum ise olumlu veya olumsuz psikolojik değer yargısını içerisinde barındırır. Bu değer yargıları iyi-kötü, güzel-çirkin, doğru-yanlış, faydalı-faydasız, suçlu-suçsuz, günah-sevap şeklinde ortaya çıkar. Bu değer yargıları bir toplumun tüm fertlerinin ortak tutumunu oluşturur. *'Değer yargıları kişinin dini inancından köklü bir şekilde etkilenir ve kişinin yaşadığı toplumun ahengini sağlayan bir sistem şeklinde ortaya çıkar.'* Ortak bir dine tabi olan insanlar, farklı kademelerde olmakla birlikte, gerek şahsi gerekse sosyal hayatlarında bu sistemin değer yargılarını bir tutuma bağlı olarak göz önüne alır ve yerine getirirler (Arslantürk, 2006: 343-344).

Din bu anlamıyla kişiye kolektif bir şuur aşılır. Din, sorumluluk bağlamında kişide akıl, irade, özgürlük gibi çeşitli özellikler arar. Bundan dolayı, sorumluluk ile irade hürriyeti ve seçim özgürlüğü arasında doğrudan bir ilişki vardır. Toplumsal sorumluluğun konu edildiği yerde kişilerin irade özgürlüğü devreye girer. Sorumluluğun anlaşılması ve yorumlanmasında temel unsur, özgür iradedir. Dindar birey, kişisel sorumluluk alanını bu özgürlük çerçevesinde çizmek durumundadır. Ancak bu durum hiçbir zaman bireysel sınırlar içinde gerçekleşmez ve sorumluluk bilinci kişiyi aşarak topluma doğru yönelir. Sosyal sorumluluğu da içine alacak şekilde kolektif sorumluluk görev ve yükümlülüklerin ortak bir şekilde, birlikte, toplulukça, toplumca yapılması anlamına gelir. Kişinin topluma karşı, toplumun kendisine karşı, varlığa karşı, kişilere karşı meşruluk elde edebilmesi için kolektif sorumluluk gereklidir. Kolektif sorumluluk, toplumsal hayatın oluşabilmesi ve devamı için, toplum olarak hayatın devamı için gerekli olan ahlakın bir şartıdır (Okumuş, 2006: 9-13).

Toplumsal yapıyı kuran unsurların ağırlık merkezleri zaman içinde çeşitli değişiklikler gösterebilir. Modern çağın kurucu unsurları olarak zikredebileceğimiz sanayileşme, sosyal hayatın laikleşmesi, sekülerleşme, kurumların rasyonelleşmesi gibi kavramlar bu çağın içerisinde dinin rolünü de tartışmaya açmıştır. Ancak din insanlara bu çağda da bir anlam dünyası oluşturmaya devam etmekte ve onlara 'kutsal bir şemsiye' olma görevini devam ettirmektedir (Berger, 2011). Küreselleşme sürecinde dini ve toplumsal değerler, küreselleşme sürecinin getirdiği kültürel değişime direnmekte, küreselleşme süreci ise ürettiği yeni değerlerle karşılık vermekte, ürettiği değerleri yaygınlaştırmakta, bir anlamda kendi değerlerini "küreselleştirmeye" çalışmaktadır. Dini ve toplumsal değerlerden farklı olarak küreselleşme süreci, ürettiği değerlerle dini ve toplumsal değerlerde değişme, kültürel pratiklerde farklılaşma ve bir yaşam tarzı telkin etmektedir (Özbolat, 2012: 147).

Dinin bu şekilde sağlamış olduğu anlam dünyası, kişiyi harekete geçirerek ilişkili olduğu evrenin sorunlarına karşı daha duyarlı kılmaktadır. Çağımızın getirdiği, bireysel ve küresel risk unsurlarının farkına varılması ve bu durumlarla başa çıkabilme kabiliyetinin oluşması dindar kişinin öncelikli vazifesi olmaktadır. Bu anlamda bireyselleşmeyle ortaya çıkan bencillik, çağımızın en önemli problem alanını oluşturmaktadır. Bireyselleşme süreçleri bir sınıf oluşumunu sosyal kimliklerden soyutladığı için, sosyal gurupların kendi içlerinde ya da diğer guruplarla ilişkilerinde bireyler farklılıklarını kaybederler. Bundan dolayı özgün kimliklerini ve siyasi olayları yönlendirici bir güç olma yetilerini koruyamazlar. Bu gelişme sonucunda, 20. yüzyılın sonlarına kadar sosyal kimlik oluşumunda toplumsal ve siyasi bakımdan önemli görülen statüler arasındaki toplumsal geçişler artık önemsiz hale gelmektedir. Bu durumda, eşitsizler sosyal statü anlamında eşitlenmiş olmamaktadır, sadece risklerin (eşitsizliklerin) bireyselleşmesi üzerinden tekrar tanımlanmaktadır. "Bireyler sosyal sorunlara göğüs gerebilmek için çeşitli siyasi ve toplumsal işbirliğine girmek zorundadır. Ancak artık bireyler sınıf modelinde olduğu gibi yeknesak bir modeli takip etmek zorunda değildirler. İçinde yaşanan toplumsal hayatın bireyselliği ve diğer bireyselleşmiş hayat biçimlerinden yalıtılmışlığı, son derece farklılaşmış sosyal ve siyasi olaylar veya gelişmeler sonucunda darmadağın olabilmektedir. Bu durumda parçalanmış bireysel eylemler çok farklı alanlarda birleşip dağılabilmektedir (Beck, 2014: 151-152). Bunu çok önceden gören Durkheim, organik toplumun bireyci yapısına ahlaki temel olacak kurumun yine din olacağını ısrarla vurgulamıştır. Din, modern bireyin davranışlarına ahlaki zemin olması bakımından önemli bir işlev görmeye devam etmektedir.

B₂. *"Hayatında dinin bir anlamı ve amacı olduğunu düşünen bireylerin bireysel ve sosyal sorumluluk duygusu düzeyi bu şekilde düşünmeyenlere göre daha yüksektir."* hipotezi doğrulanmıştır (p<.5). Kişinin kendini kuşatan hayatı anlama ve bu hayat içerisinde bir yere yerleştirme modeli olarak din, ortaya koyduğu inanç ve değerlerle ve insana yönelik mesajlarıyla, insana gerçek değerini vermek, insan hayatına anlam kazandırmak, insana umut, teselli ve güven vermek, ruhsal yapısındaki aşırılıkları dengelemek, iradesini güçlendirmek, zorluklara karşı dayanma gücünü artırmak, kendisi ve etrafındakilerle barış içinde uyumlu bir şekilde yaşamasını sağlamak suretiyle insanın kendisini gerçekçi bir şekilde görüp değerlendirmesine ve

kabul etmesine imkân hazırlayarak ve kendisine sevgi, saygı ve güven duygusu kazandırarak benlik bilincini ve benlik saygısını geliştirici ve koruyucu bir fonksiyon icra etmektedir (Kimter, 2011: 40). Dinin bir amaç kazandırdığı kişilerin sorumluluk duygularının yüksek olması bu anlamda kaçınılmazdır. “Hakkında bilgin olmayan şeyin ardına düşme! Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur.” (İsra 17/36). Ayet bireysel anlamda insanın sorumluluğunu vurgulamaktadır. Çünkü “En güzel biçimde yaratılan” (Tin 95/4) insan başıboş yaratılmamıştır. “Sizi sırf boş yere yarattığımızı ve sizin artık huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi sandınız?” (Mü’minün 23/115), bir diğer ayette ise; “İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı sanır?” (Kıyame 75/36) denilerek bu husus vurgulanmıştır. Bu ayetlerden de anlaşılacağı üzere insan yapıp ettiklerinden dolayı sorumludur. İnsan bu anlamda yeryüzünde sorumlu olan tek varlıktır. Nitekim bir Ayet-i Kerime’de; “Biz emaneti göklere, yerküreye ve dağlara teklif ettik, ama onlar bunu yüklenmek istemediler, ondan korktular ve onu insan yükledi. Kuşkusuz insan çok zalim, çok bilgisizdir” (Ahzâb 33/72) buyurulmaktadır. İslam dininde sorumluluk ‘ma’ruf ve münker’ kavramları ile toplumsal boyutu da ihtiva edecek şekilde genişletilmektedir. Ma’ruf bilinen, toplumca kabul edilen, münker ise tanınmayan, yabancı ve makul olmayan (kötü) anlamlarına gelmektedir. Kur’an-ı Kerim Müslümanlardan vurgulu bir biçimde ‘ma’rufu emri ve münker’i nehyi’ emretmektedir. Kur’an bu kavramları dinen iyi olan şeylerin emrini, dinen yasak olan şeylerin ise nehyini istemektedir. “Ma’ruf gerçek inanıştan doğup onunla ahenk arzeden eylemleri, münker de Allah’ın emirleri ile çatışacak mahiyetteki fiilleri anlatmaktadır” (İzutsu, 1991: 284).

“Müminlerin erkekleri de kadınları da birbirlerinin velileridir; iyiliği teşvik eder, kötülükten alıkoyarlar, namazı kılarlar, zekâtı verirler, Allah ve resulüne itaat ederler. İşte onları Allah merhametiyle kuşatacaktır. Kuşkusuz Allah mutlak güç ve hikmet sahibidir.” (Tövbe 9/71) ayetinde ve “İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.” (Âl-i İmrân 3/104) ayet-i kerimesin’de Allah insanlara bu görevi vaz’ etmiştir. Bunun tersini yapanlar ise “Erkek ve kadın, münafıklar, birdirler: onlar münkeri tembih eder ve ma’rufu yasaklarlar... Onlar Allah’ı unutmuslardır, O da onları unutmıştır. Muhakkak, münafıklar fasık kimselerdir.” (Tövbe 9/67) ayetiyle kimden olacakları hususunda net olarak uyarılmışlardır. “İnsanlardan öylesi vardır ki dünya hayatı konusundaki sözleri senin hoşuna gider; o, hasımların en yamanı olduğu halde kalbinde olana Allah’ı şahit de tutar. Hâkimiyeti ele aldığımda ise ülkede bozgunculuk çıkarıp ürünleri ve nesilleri yok etmeye çalışır. Allah bozgunculuğu sevmeyiz.” (Bakara 2/204-205) ayetleri kötülüğü emredip iyiliği yasaklayanların yeryüzünü ifsat etmekten çekinmeyeceğini vurgulamaktadır.

Bu ayetler de insanın topluma karşı olan sorumluluklarına örnek teşkil etmektedir. Dolayısıyla dinen insanı çevreleyen dört sorumluluk alanını tespit edebiliriz: Allah-insan, insan-insan, insan-tabiat ve insan-ben. Bu sorumluluk alanları birbirleriyle ilişkili olup birinin ihmal edilmesi diğerlerini de olumsuz manada etkileyecektir. Din tüm bu kavramlarla inanan insana bir anlam dünyası sunar. Kuşkusuz inanan insan için olayların meydana gelişi, kaynağı veya gerisindeki güce ilişkin açıklamayı anlamlı kılan şey, temelde dini içerikli kavramlardır. Bu anlamda dini semboller ve inanç sistemleri önemli birer anlam kaynağı pozisyonundadır. Bu sebeple din, anlam arayışında kişiye güçlü bir motivasyon sağlar (Küçükcan & Köse, 2000: 16; Karaca, 2006: 482). Dini, hayatını kuşatan bir anlam dünyası olarak gören insan onun gereklerini yerine getirerek tüm sorumluluk alanlarında bir tekâmül geliştirebilecektir. Dinin emirlerinin toplum tarafından tecrübe edilerek hayata aktarılması olan ‘maruf’ ve dini hudutların korunması demek olan ‘münker’ böylece hem bireyi hem de toplumu kuşatan birer şemsiye görevi görüp sağlıklı bir toplumun oluşmasına büyük katkı sağlayacaktır.

B_{3.4-5-6} “Dini inanç ile mutluluk arasında bir ilişki olduğunu düşünme ile öfkeyi kontrol etme arasında anlamlı bir ilişki vardır.”, “Doğruluk, yardımseverlik, fedakârlık gibi toplumsal ve kültürel değerleri önemseyenlerin bireysel ve sosyal sorumluluk puanları bu şekilde düşünmeyenlere göre daha yüksektir.”, “Namaz kılma devamlılığı ile nazik davranma tutumu arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.” ve “Namaz kılma devamlılığı ile öfkeyi kontrol etme tutumu arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.” hipotezleri doğrulanmıştır (p<.5). Dindarlığın birçok boyutu vardır. Dindar olmak için sadece dini kuralları bilmek yetmez, bunun yanında öğrenilen değerlere ‘bağlılık’ ve onlara ‘boyun eğme (itaat)’ gereklidir. Bu iki unsur ise dinin duygusal boyutunu meydana getirir. Ancak dinin duygu boyutu bu iki kavramla sınırlı kalmaz. İslami bir dille ifade edilecek olursa Allah ve Resulünü sevmek, ibadetlerin içtenlikle yerine getirilmesi, ihlaslı olmak, fedakârlık, havf ve reca gibi duygu içeren kavramlar, dindar insanlar tarafından tecrübe edilmektedir. Bu duygular kişinin dini yaşantısını önemli ölçüde etkilemektedir. Kişi hangi duyguları daha fazla besler ise o duygu ağırlıklı bir dindarlık görünümü ortaya çıkmaktadır. Sevgi yönü ağır basan bir kişi sevecen bir dindar, içtenlik duygusu gelişmişse samimi bir dindar, fedakârlık duygusu gelişmişse fedakâr bir dindar görünümü alacaktır (Kayıklık, 2006: 496).

Bu tip duygu biçimleri olumlu olarak ele alınabilir. Ancak insanın olumlu duygularının yanı sıra öfke gibi olumsuz duyguları da vardır. Öfke, kişinin kendi üzerindeki kontrol mekanizmasının kaybolduğu, ortaya çıkma zamanının kestirilemediği, tüm benliği kuşatan bir duygu durumudur. Öfke, kişinin sosyal

hayatını sekteye uğratan ve sosyal ilişkileri zedeleyen bir duygudur. Rutin yaşam içinde kişiyi sıkıntıya sokan öfke duygusuyla baş etmede dini yaşantının da önemli bir katkısının olduğu belirtilebilir (Yeğin, 2010: 247). Din, inanan bireye, başına gelecek her şeyin Allah'ın takdiri olduğunu öğretmek ve başına gelebilecek kötülöklere günahlarının kefareti veya Allah'ın imtihanı şeklinde anlamlar katmasını sağlamak suretiyle, öfke gibi olumsuz duygular ve çeşitli sıkıntılarla karşılaşan bireye akıl sağlığını korunması için bir tampon görevi görmektedir. Dindar bireyin özelliklerinden birisi olan sabır, öfke ile başa çıkmada önemli bir yardımcı unsurdur (Karlı, 2012: 67). Çünkü din kişiye karşılaştığı zorluklara karşı bir telafi mekanizması işlevini görerek sorunlarla başa çıkma gücü verir. Başa çıkma süreci kişiyi ve onun ilişki içinde olduğu yakın çevresini derinden etkiler. Bu sürecin tecrübe edilme şekli, bireyin yaşamı ile ilgili bilişsel ve duygusal değerlendirmelerini pozitif ya da negatif yönde değişmesine sebep olur. Bu süreç aynı zamanda kişiyi ve yakın, çevresini fiziksel ve ruhsal sağlıkları bakımından önemli ölçüde etkilemektedir. "Ancak bireylerin karşılaştıkları zorluklara attıkları anlam ve bu zorluklarla başa çıkmada kullandıkları yollar, kişinin iyi oluşunu ve hayat memnuniyetinin yönünü ve yoğunluğunu belirleyebilmektedir" (Ayten vd., 2012: 46). Karlı (2012) tarafından dindarlığın öfke kontrolü üzerindeki etkisini araştırmak amacıyla yapılan bir çalışmada, dindarlık ile öfke kontrolü arasında anlamlı ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Araştırmada, ibadetlere katılım arttıkça sürekli öfkenin, öfkeyi içe atmanın ve öfkeyi sözlü ve fiziksel saldırganlık şeklinde dışarı yansıtanın azaldığı, öfke kontrolünün ise arttığı yönünde istatistiksel olarak anlamlı verilere ulaşılmıştır. Dini başa çıkma ile ilgili çalışmalarında Ayten vd., (2012: 74) ise "bireylerin genelde başlarına gelen herhangi bir sıkıntıyı, hayra yorarak, 'Mevla neylerse güzel eyler' diyebilme, yaşadıkları sıkıntıları sabır ve teenni ile karşılama, içlerinde buldukları zor durumda Allah'a yönelerek, muhasebe yaparak Allah'tan yardım dileme eğilimleri arttıkça hayat memnuniyeti düzeyleri de artmaktadır" sonucuna ulaşmışlardır. Yine Eryücel'in (2013: 264) yaptığı nitel bir çalışmada dini inancın başa çıkma sürecinde bireylere başlarına gelen olayları anlamlandırmalarına yardım ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Din, insanın hayatında uyum sağlayıcı ve düzenleyici bir sistem olarak ortaya çıkarken, stresin kaynağını yok etmede, başa gelen olaylara sabretme, şer gibi görünen şeyleri hayra yorma ve ümidi bırakmama gibi telkinlerle kişiye yardımcı olmaktadır (Tokur, 2017: 109-110).

Scales vd.'nin (2000: 350) yapmış oldukları bir çalışmada sosyal sorumluluk yardımseverlik, fedakârlık, başkaları için endişelenme gibi kavramlarla ilişkilendirilmiştir. Bu kavramların her biri hiç şüphesiz değer yüklüdür. Bireysel-sosyal sorumlulukla değerler arasında sıkı bir ilişki bulunmuştur (Taylı, 2014). Değerler bireyi yönlendiren ve onu harekete geçiren en önemli mekanizmalardan biridir. Kişi karşılaştığı herhangi bir durumu kazanmış olduğu değerler içinde anlamlandırır ve davranış örüntüleri içinden birini buna göre seçer. Değerler ise anlamlarını çoğunlukla dini içerikten alırlar. Evrensellik iddiasındaki dinlerin müntesipleri bundan dolayı hangi şart içinde bulunursa bulunsun kendilerine yüklenen dini içerikli değerleri sorumluluk bilinci içinde yerine getireceklerdir.

Dinî değer yüklü diğer bir kavram ise nezakettir. İnsanlar belli bir toplum içinde doğar ve yaşamlarını sürdürürler. Yaşadıkları toplumun diğer bireyleri ile ilişki kurarken belli sorumluluklarını gözetmek durumundadırlar. İnsanlara karşı affedici olmak, sabırlı olmak, selam vermek... gibi uzayıp giden bir liste oluşturmak mümkündür ve bu kavramların her biri nazik davranmayla ilişkilidir. "Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi. Artık sen onları affet. Onlar için Allah'tan bağışlama dile. İş konusunda onlarla müsavere et. Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah'a tevekkül et, (ona dayanıp güven). Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever." (AI-i İmran 3/159). İnsanlığa rahmet olarak gönderilen bir Peygamber'in ümmeti olan insanlar da diğer insanlara karşı nazik davranmak durumundadır. Namaz ibadetini yerine getiren kişinin dindar olacağını kabul edersek bu davranış her mü'minin asli bir vazifesidir. İnanan kişinin bu davranışları bilinçli bir edim olarak doğru bir şekilde yerine getirmesi beklenir (Tokur, 2017: 366).

B₇₋₈ "Aile dindarlık durumu ile yardım etme davranışı arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır." ve "Aile dindarlık durumu ile çaba gösterme tutumu arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır." hipotezleri doğrulanmıştır (p<.5). Toplumsal hayat bir başkası ile kurulan bağ, korunan mesafe üzerinden büyür ve belli bir işleve sahip olur. Çocukluk dönemi ilk sosyal deneyimlerin kazanılmasında, tutum ve davranışların gelişmesinde aile önemli bir işlev görmektedir. Çocuğun sosyalleşmesi, karşılaştığı durumları anlamlandırması büyük oranda anne-babanın ona yüklediği değer yüklü davranışlar üzerinden tahakkuk eder. Bu dönemde çocuğun dini kişiliği de gelişmektedir. Hiç şüphesiz çocuğun dini kişiliğinin gelişiminde aile içindeki anne-babanın dinsel inançları ve pratikleri belirleyici bir role sahiptir. Çocuk anne-babasını taklit ederek bu inanç ve davranışları içselleştirerek kendine mal eder (Aydın, 2003: 105; Hökelekli, 1986: 36). Yardım etmek ve çaba göstermek gibi değer ifade eden kavramların doğrudan din ile ilişkisi vardır. Çalışmada bu sonuç doğrulanmıştır. Büyük oranda çocuğun dini kimliğini edinmesi, aile içinde araştırma ve sosyal öğrenme

yoluyla elde edilir. Öncelikli olarak birçok kişi, mensubu oldukları grubu hayatlarının çocukluk dönemlerinde tanır ve onunla sosyal etkileşime girmeye başlar. Başlangıçta taklit yoluyla gerçekleşen gruba aidiyet duygusu daha sonraları kişiyi derinden etkileyen ve daha belirgin hale gelen bir unsura dönüşür. Bir grubun üyeliği etrafında kişinin dini anlayışı da büyük oranda şekillenir. Dinin ileri sürdüğü ve doğru olduğu kabul edilen prensipler, kişinin kimliği ile ilişkili hale gelir. Bunlar, sadece kendi içsel doğruluklarından ötürü değil, aynı zamanda kişinin bir parçası olmalarından dolayı doğrudurlar. İnançlar böylece kişinin karar verme mekanizmasını oluşturmada önemli bir etkiye sahip olurlar (Yıldız, 2006: 111). İslam dini söz konusu olduğunda yardımlaşma, dindar kişinin hayatının merkezinde yer alır. “Allah’a kulluk edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anne babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaşına, yolcuya, ellerinizin altında bulunanlara iyi davranın. Allah kendini beğenen ve böbürlenip duran kimseyi asla sevmeyiz... Allah’a ve ahiret gününe iman edip de Allah’ın kendilerine verdiğinden harcasalardı ne olurdu sanki! Allah onların durumunu hakkıyla bilmektedir” (Nisa 4/36,39). Yardım etme ve çaba gösterme dünyayı imar etmekle sorumlu olan dindar insanın öncelikli meselesi haline gelmektedir.

SONUÇ

Çalışmanın odağında ‘Sosyo-demografik değişkenler ve dindarlık tutumlarına göre bireysel-sosyal sorumluluk düzeyi farklılaşmakta mıdır?’ sorusu bulunmaktadır. Bu kapsamda Gümüşhane Üniversitesi bünyesindeki İlahiyat Fakültesi, Edebiyat Fakültesi, Beden Eğitimi ve Spor Meslek Yüksek Okulu, Sağlık Bilimleri Fakültesi ve İktisâdi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencilerinden tesadüfi yöntemle seçilmiş 490 kişiden oluşan örneklem grubunun bireysel-sosyal sorumluluk duygusu düzeyi belirlendikten sonra, bu faktörlerin bazı sosyo-demografik etkenler ve dindarlık eğilimine göre farklılaşıp farklılaşmadığı ortaya konulmuştur. Çalışmanın problemine cevap olarak belirlenen hipotezlerde, bazı sosyo-demografik etkenler ve dindarlık tutumlarına göre bireysel-sosyal sorumluluk duygusu düzeyinin farklılaşacağı öngörülmüştür. Araştırmada sosyo-demografik değişkenlerin bireysel-sosyal sorumluluk duygusu düzeyi ile karşılaştırılmasından elde edilen sonuçlara göre cinsiyete göre bireysel ve sosyal sorumluluk duygusu düzeyi farklılaşmamaktadır, ancak kırsaldan kente gidildikçe bireysel ve sosyal sorumluluk duygusu puanları artmaktadır. Yine anne öğrenim düzeyi ile yardım etme tutumu arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır ve aynı şekilde baba öğrenim düzeyi yükseldikçe bireysel ve sosyal sorumluluk puanları artmaktadır. Ayrıca ailevi kararların alınmasında aile üyelerinin katılımının sağlanması ile bireysel ve sosyal sorumluluk puanları arasında pozitif yönde bir ilişki vardır.

Dindarlık eğilimine göre bireysel-sosyal sorumluluk duygusu düzeylerinin karşılaştırılmasından elde edilen sonuçlara göre; hayatında dinin bir anlamı ve amacı olduğunu düşünen bireylerin bireysel ve sosyal sorumluluk duygusu düzeyi bu şekilde düşünmeyenlere göre daha yüksektir ve kendisini dindar olarak görenlerin bireysel ve sosyal sorumluluk puanları bu şekilde düşünmeyenlere göre daha yüksektir. Aynı şekilde namaz kılma devamlılığı ile sorumluluğun bir alt bileşeni olan öfkeyi kontrol etme tutumu arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır. Yine doğruluk, yardımseverlik, fedakârlık gibi toplumsal ve kültürel değerleri önemseyenlerin bireysel ve sosyal sorumluluk puanları bu şekilde düşünmeyenlere göre daha yüksektir. Araştırmada ulaşılan bir başka sonuca göre ise namaz kılma devamlılığı ile sorumluluğun bir alt bileşeni olan nazik davranma tutumu arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır. Aynı şekilde dinî inanç ile mutluluk arasında bir ilişki olduğunu düşünme ile öfkeyi kontrol etme arasında anlamlı bir ilişki vardır. Yine aile dindarlık durumu ile çaba gösterme tutumu arasında ve aile dindarlık durumu ile yardım etme davranışı arasında pozitif yönlü ilişkiler vardır. Dindarlığın alt bileşenleri olarak düşünülen bu değişkenlerde ortaya çıkan sonuçlar, çalışmanın “dindarlık eğiliminin bireysel ve sosyal sorumluluk düzeyini artırdığı” şeklindeki temel hipotezini destekler niteliktedir.

Bireysel-sosyal sorumluluk ve dini sorumluluk kavramları çalışmalarda genellikle ayrı ayrı ele alınarak tartışılmıştır. Bu bireysel-sosyal sorumluluğun, özellikle çevresel kirlenme, modern üretim ve tüketim kalıplarının getirmiş olduğu bazı riskler, bireyselleşme gibi kavramlarla ilintili şekilde, modern dünyanın küresel risk unsurlarına karşı öncelikle farkındalık oluşturmak ve bu risklerin olumsuz etkilerini en aza indirmek gibi amaçlar içinde ele alınmasından kaynaklanmaktadır. Ancak, bu kavramın modern dünya içerisinde de insanlar üzerinde önemli bir etkiye sahip olan din kurumundan ayrı düşünülmesi önemli bir eksiklik olacaktır. Bireylere bir anlam dünyası sunmaya devam eden din, birçok açıdan bireysel-sosyal sorumluluğun tam merkezinde yer almaktadır. Bu anlamda çalışmanın, din ile bireysel-sosyal sorumluluğu ilişkilendirerek yapılacak çalışmalara esin kaynağı olması umulmaktadır.

KAYNAKÇA

Aktan, C. Can; Börü, Deniz (2007). Kurumsal Sosyal Sorumluluk. *Kurumsal Sosyal Sorumluluk İşletmeler ve Sosyal Sorumluluk* (ed. Coşkun Can Aktan), İzmir: İGİAD Yayınları.
Arslantürk, Zeki (2006). Kur'an-ı Kerim'de Mesuliyet (Kaynağı, Sınırları, Sonuçları). *Sorumluluk Şuurunun Sosyo-Kültürel Arka Planı*, (Ed., Bedreddin ÇETİNER), İstanbul: Ensar Neşriyat.

- Ateşoğlu, İrfan; Türker, Ali (2010). Konaklama İşletmelerinin Sosyal Sorumluluk Faaliyetlerine Yaklaşımı: Muğla İli Örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.15, S.3 s.207-226.
- Aydın, A. R. (2003). Çocuğun Dini Kişiliğinin Gelişiminde Aile Faktörü. *EKEV Akademi Dergisi*, 15, 105-112.
- Ayten, A., vd. (2012). Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane Çalışanları Üzerine Ampirik Bir Araştırma. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12(2), 45-79.
- Bandura, A. (1986). *Social Foundations of Thought And Action: A Social Cognitive Theory*. EnglewoodCliffs, Nj: Prentice-Hall Inc.
- Bandura, A. (2001). Social Cogniti ve Theory of Mass Communications. In J. Bryant, & D. Zillman (Eds.), *Media Effects: Advances in Theory And Research* (2nd Ed., p. 121-153), Hillsdale, Nj: Lawrence Erlbaum.
- Barnes, E. C. (2016). Character Control And Historical Moral Responsibility. *Philosophical Studies*, 173(9), 2311-2331.
- Bauman, Zygmunt (2014). *Küreselleşme/Toplumsal Sonuçları*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Beck, Ulrich (2011). *Risk Toplumu Başka Bir Modernliğe Doğru*. (K. Özdoğan, B. Doğan, Çev.). İstanbul: İthaki yayınları.
- Berger, P. L. (2005). *Kutsal Şemsiye*. Çev. Ali Coşkun. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Bhasin, K. (2003). *Toplumsal Cinsiyet*. İstanbul: Kadınlar Dayanışma Vakfı Yayınları.
- Bilgin, Beyza (1995). "İrşadta Evrensel sorumluluk. I. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri (1-5 Kasım 1993): Ankara.
- Burger, M. Jerry (2006). *Kişilik (Psikoloji Biliminin İnsan Doğasına Dair Söyledikleri)*. Çev. İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Çağlayan, Harun (2015). İnsan Onuru Bağlamında Sorumluluk Bilinci. *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, VIII/2, ss. 97-120.
- Çelik, C. (2013). *Geleneksel Şehir Dindarlığından Modern Kent Dindarlığına*. İstanbul: Hikmetevi.
- Dedeoğlu, S. (2000). Toplumsal Cinsiyet Rollerini Açısından Türkiye'de Aile ve Kadın Emeği. *Toplum ve Bilim*, 86, 139-170.
- Dirlık, A. (1997). *The Postcolonial Aura: Third World Criticism In The Age of Global Capitalism*. (Bkz: Türkçe Çev: Postkolonyal Aura Küresel Kapitalizm Çağında Üçüncü Dünya Eleştirisi, Çev: Galip Doğduaslan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2010: İstanbul.)
- Erbil, N., Divan, Z., & Önder, P. (2006). Ergenlerin Benlik Saygısına Ailelerinin Tutum ve Davranışlarının Etkisi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 10(10).
- Erdoğan, Seyhan (2014). *Çok Uluslu Şirketler, İşçi Hakları ve Sosyal Sorumluluk*. 141-164.
- Eren, Mustafa (2015). Çevre Sorunları Karşısında Sorumluluk Etiği. *Kelam Araştırmaları*, ss. 439-452.
- Eryücel, S. (2013). Yaşam olayları ve Olumlu Dini Başa Çıkma. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(23), 251-271.
- Filiz, Bijen; Demirhan, Gıyasettin (2015). Bireysel ve Sosyal Sorumluluk Ölçeği'nin (BSS-Ö) Türk Diline Uyarlanma Çalışması. *Hacettepe Spor Bilimleri Dergisi*, 26 (2), 51-64.
- Giddens, A. (2016). *Kapitalizm ve modern sosyal teori*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Göztaş, Aylın; Baytekin, Pelin (2015). Sosyal Sorumluluk Kampanyaları İle Çocukların Bilinçlendirilmesi ve Eğitimi Türkiye'den Bir Uygulama Örneği: Aygaz 'Dikkatli Çocuk' Kazalara Karşı Bilinçlendirme Kampanyası. *Journal of Yasar University*, 4(13), 1997-2015.
- Hartung, C. (2017). Global Citizenship Incorporated: Competing Responsibilities In The Education of Global Citizens. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 38(1), 16-29.
- Horozcu, Ümit (2015). Adli Psikiyatrinin Verileri Işığında Dini Sorumluluklara Psikolojik Bakış. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33, (2015), 59-96.
- Hökekleli, H. (1986). Ergenlik Çağı Davranışlarında Din Eğitiminin Etkisi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1).
- Izutsu, T. (1991). Kur'an'da Dini ve Ahlakî Kavramlar, çev. *Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul*.
- Jakob, M., Kübler, D., Steckel, J. C., & van Veldhuizen, R. (2017). Clean Up Your Own Mess: An Experimental Study of Moral Responsibility And Efficiency. *Journal of Public Economics*, 155, 138-146.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem, (1999). *Yeni İnsan ve İnsanlar, Sosyal Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Evrim Yayınları.
- Kandır, A., & Alpan, U. Y. (2008). Okul Öncesi Dönemde Sosyal-Duygusal Gelişime Anne-Baba Davranışlarının Etkisi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 14(14), 33-38.
- Karaca, F. (2006). Kader Algısı-Ruh Sağlığı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma. *İslami Araştırmalar Dergisi*, (c. 19, s. 3. Ankara.
- Karşlı, Necmi, (2012). Dindarlık ve Öfke Kontrolü İlişkisi Üzerine Tecrübi Bir Araştırma. *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 16 Sayı: 50.
- Kartopu, Saffet, (2015). *Öz Yeterlilik, Kimlik Duygusu ve Dindarlık Eğilimi*. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları.
- Kayıklık, Hasan (2006). Bireysel Dindarlığın Boyutları ve İnanç Davranış Etkileşimi. *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 19/3.
- Kılıç, Sadık (2006). Kur'an-ı Kerim'de Mesuliyet (Kaynağı, Sınırları, Sonuçları). *Sorumluluk Bilinci ve Kur'an'da Sorumluluk Alanları*, (Ed., Bedreddin Çetiner), Ensar Neşriyat: İstanbul.
- Kimter, Nurten (2011). Üniversiteli Gençlerde Dindarlık İle Benlik Saygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2(2): 39-60.
- Kurt, A. (2018). *Din sosyolojisi*. Sentez Yayıncılık.
- Küçükcan, T., Köse, A., (2000). *Doğal Afetler ve Din*. İstanbul. İSAM Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kümbetoğlu, B. (1996). "Gizli İşçiler Kadınlar ve Bir Alan Araştırması". *Farklı Feminizmler Açısından Kadın Araştırmalarında Yöntem içinde*. N. Akgökçe, S. Çakır (Ed.) Sel Yayıncılık, 230-238.
- Mehmedoğlu, A. U., (2006). İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Değer Yönelimleri ve Dindarlık-Değer İlişkisi (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği). İstanbul: *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 30, S. 1, s. 133-167.
- Moir, Lance. (2001). What Do We Mean By Corporate Social Responsibility?. *Corporate Governance*, 1(2), MCB University Press.
- Murray, S. (2017). Responsibility and Vigilance. *Philosophical Studies*, 174(2), 507-527.
- Okumus, Ejder (2006). Kur'an'da Kolektif Sorumluluk. *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 42, Sayı: 2, Nisan-Mayıs-Haziran.
- Özalp, İ., Tonus, H. Z., & Sarıkaya, M. (2008). İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencilerinin kurumsal sosyal sorumluluk algılamaları üzerine bir araştırma. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 69-84.
- Özbolat, Abdullah, (2012). Değerleri Küreselleşme Sürecinden Değerlendirmek. *Değerler Eğitimi Dergisi*, Cilt 10, No. 24, ss. 147-167.
- Özgen, E. (2006). *Kurumsal Sosyal Sorumluluk Projeleri*, Maviyağaç, 1. Baskı, İstanbul.
- Palut, B. (2010). Düşünme Stilleri ve Anne-Baba Tutumları Arasındaki İlişki. *Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, (24).
- Pelit, E., Keleş, Y., & Çakır, M. (2009). Otel İşletmelerinde Sosyal Sorumluluk Uygulamalarının Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 19-30.
- Saran, Mine; Coşkun, Gül, vd., (2011). Üniversitelerde Sosyal Sorumluluk Bilincinin Geliştirilmesi: Ege Üniversitesi Topluma Hizmet Uygulamaları Dersi Üzerine Bir Araştırma. *Journal of Yasar University*, 22(6), 3732-3747.
- Scales, P. C., Blyth, D. A., Berkas, T. H., & Kielsmeier, J. C. (2000). The Effects of Service-Learning on Middle School Students' Social Responsibility And Academic Success. *The Journal of Early Adolescence*, 20(3), 332-358.

- Schwartz, M. S., & Carroll, A. B. (2003). Corporate Social Responsibility: A Three-Domain Approach. *Business ethics quarterly*, 13(4), 503-530.
- Sheldon, K. M., Gordeeva, T., Leontiev, D., Lynch, M. F., Osin, E., Rasskazova, E., & Dementiy, L. (2018). Freedom And Responsibility Go Together: Personality, Experimental, And Cultural Demonstrations. *Journal of Research in Personality*, 73, 63-74.
- Striblen, C. (2013). Collective Responsibility And The Narrative Self. *Social Theory and Practice*, 39(1), 147-165.
- Such, E., & Walker, R. (2004). Being Responsible And Responsible Beings: Children's Understanding of Responsibility. *Children & society*, 18(3), 231-242.
- Taylı, A. (2014). Sosyal Sorumluluğun İlişkili Olduğu Yaşam Değerleri. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (42).
- TDK, (2017). *Güncel Türkçe Sözlük*. Tarihi <http://tdk.gov.tr> adresinden erişildi. (ET: 25.02.2018).
- Tokur, Behlül (2017). Dindarlığın Kurucu unsuru olarak doğruluk. *Turkish Studies*, Volume 12 Issue 27, s. 359-372.
- Tokur, Behlül (2017). *Stres ve Din (Her Hâl Gelip Geçicidir)*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Turner, J. H., Beeghley, L., Powers, C. H., & Çev., Tatlıcan, Ü. (2010). *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*. Sentez Yayıncılık.
- Wirth, L. (1938). Urbanism as a Way of Life. *American journal of sociology*, 44(1), 1-24.
- Yeğin, H. İ. (2010). Öfke Duygusu ve Dinî Açıdan Baş Edebilme Yolları. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10(2), 235-258.
- Yıldız, Kemal (2009). Sorumluluk. *İslam Ansiklopedisi*. (c. 37, ss. 380-382). Ankara: TDV.
- Yıldız, M. (2006). Benlik-Kavramı ve Benliğin Gelişiminde Dinin Rolü. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi*. S. 23. ss. 87-127.